
בין כתובת מלכותית לסיפור נבואי: מרד מישע מלך מואב בהארה היסטורית

Author(s): נדב נאמן

Reviewed work(s):

Source: *Zion* / ציון, Vol. א (תשס"א), pp. 5-40

Published by: [Historical Society of Israel/](http://www.hsi.org/)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70040702>

Accessed: 28/11/2011 07:50

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel/ is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* /.

<http://www.jstor.org>

בין כתובת מלכותית לסיפור נבואי: מרד מישע מלך מואב בהארה היסטורית

מאת נדב נאמן

מרד מישע והמאבקים שניטשו בין מואב לישראל לאחריו נדונו במספר רב של חיבורים, קצתם אף בעברית.¹ חיבורים אלה עסקו במאורעות שקדמו למרד, במסע שלושת המלכים נגד מואב כפי שהוא מתואר במלכים ב' ג, בכתובת שהציב מישע מלך מואב, ובשאלת הזיקה שבין הטקסט המקראי לכתובת המואבית. דיונים אלה תרמו להבהרת שאלות רבות הקשורות להבטים ההיסטוריים והמקראיים של פרשת המרד ולהבנת מקומו במסגרת תולדותיהן של ממלכות ישראל ומואב. ואולם, קביעת הזיקה בין כתובת חיצונית לבין סיפור נבואי מקראי תמיד קשה ומורכבת, ואף בסוגיית מרד מישע נשארו שאלות לא מעטות שנויות במחלוקת. במסגרת מאמר זה אדון תחילה, באופן נפרד, בכל אחד משני המקורות. למותר לציין שכל דיון במקורות מחייב עיון ביקורתי והכרה ביתרונותיהם ובמגבלותיהם, ודבר זה נכון הן לגבי הכתובת המואבית הן לגבי הסיפור המקראי. ואולם, השימוש בסיפור הנבואי כמקור היסטורי מחייב דיון מורכב וביקורתי לאין שיעור מאשר הדיון בכתובת המואבית. דבר זה נובע בראש וראשונה מכך שהכתובת המואבית נתחברה עוד בימי מישע, סמוך למועד התרחשותם של המאורעות, ואילו הסיפור המקראי הועבר במסירה בעל-פה דורות רבים ורק לאחר מכן הועלה על כתב. כפי שנראה בהמשך הדברים נכתב הסיפור ביהודה, אל נכון בתקופה מאוחרת למדי, ובצורה זו הגיע לידינו של מחבר ספר מלכים. פער זמנים זה מעלה שאלות קשות למדי: האם מחבר הסיפור על מסע שלושת המלכים הכיר והבין את התקופה שאת תולדותיה תיאר? האם היו לנגד עיניו מקורות נוספים, שבאמצעותם יכול היה להבין את הרקע לתקופה ולפרשה המתוארת? גם האופי הספרותי של הסיפור, שמתחילה לא נכתב כדי לשחזר באופן מדויק את מאורעות העבר, מקשה מאוד על השימוש בו כמקור היסטורי, ועוד נשוב לכך בהמשך. חלקו הראשון של המאמר יוקדש לניתוח הכתובת שכתב השליט המואבי, תוך מאמץ לעמוד על מבנה הכתובת ועל טיבה הספרותי, על תוכנה ומגמותיה, על המועד שבו נכתבה ועל תרומתה האפשרית לשחזור ההיסטורי. בסיפור הנבואי אדון בחלקו השני של המאמר.

1 ש' מורג, 'מישע – עיונים בתכונות לשון של להגים עבריים קדומים', ארץ ישראל, טו (תשי"ט), עמ' 138–144; ב' מזר וח' רבין, 'מישע', אנציקלופדיה מקראית, ד, ירושלים תשכ"ג, טורים 921–929; י' אליצור, 'משא מואב וכתובת מישע', בר-אילן, א (תשכ"ג), עמ' 58–65; חנ"ל, 'עולת מישע', שם, ד-ה (תשכ"ז), עמ' 34–41; י' ליוור, 'מלחמותיו של מישע מלך מואב עם ישראל', היסטוריה צבאית של ארץ ישראל בימי המקרא, בעריכת י' ליוור, תל אביב תשכ"ד, עמ' 221–240 (= חנ"ל, חקרי מקרא ומגילות מדבר יהודה, ירושלים תשל"ב, עמ' 198–220); ב' אופנהיימר, הנבואה הקדומה בישראל, ירושלים תשל"ג, עמ' 242–247.

במסגרת דיון זה אנסה לעמוד על סוגו הספרותי, על מבנהו, על מגמותיו, על זיקתו לסיפורים אחרים בספר מלכים ועל האפשרויות והמגבלות הכרוכות בשימוש בו כמקור היסטורי. רק לאחר מכן אנסה לבחון את זיקת שני המקורות זה לזה ואת אפשרות שילובם, כדי לשחזר את ההשתלשלות ההיסטורית. לבסוף אנסה להציג תמונה כוללת של יחסי מואב-ישראל בימי בית עמרי ובראשית ימי בית יהוא כפי שהיא מצטיירת מכלל המקורות שבידינו.

א. הכתובת שהציב מישע מלך מואב

1. גילוי המצבה ותרגומה

מצבת מישע נתגלתה בשנת 1868 בידי מיסיונר בשם קליין בעת שסייר בעבר הירדן. בעקבות הגילוי נעשו מאמצים קדחתניים לרכוש את הכתובת והחלה תחרות בין המלומדים והנציגים הדיפלומטיים של גרמניה ושל צרפת על קנייתה ופרסומה. שני הצדדים הפעילו את השפעתם על השלטונות העות'מניים במאמץ לכפות על הבדווים למכור את המצבה, ואף שלחו שליחים כדי לנסות להשיג דפוס-נייר של הכתובת, או למצער להעתיק חלקים ממנה. בעקבות התערבות נציגי המעצמות ונציגי השלטונות העות'מניים ניפצו הבדווים את הכתובת ופיזרו את שבריה. לאחר ניפוץ הכתובת נעשה מאמץ לאסוף ולרכוש את שבריה. במאמץ זה השתתפו בעיקר חוקרים צרפתים ובריטים. לבסוף הובאו השברים למוזיאון הלובר בפריס, חוברו יחדיו ופורסמו.²

שחזור הכתובת נעשה בעזרת השברים ששרדו ודפוס-הנייר שהוכן לפני שהמצבה נופצה. הכתובת נשתמרה כמעט בשלמותה, ורק חלקה התחתון הושחת באופן שאינו ניתן עוד לשחזור.³ לאחרונה שב אנדרי למייר ובדק את דפוס-הנייר המקורי ואת המצבה, ובעקבות זאת הציע מספר תיקוני נוסח, המשפרים את הבנת הכתובת בנקודות אחדות.⁴

2 לסיפור המלא של הפרשה ראו: S.H. Horn, 'The Discovery of the Moabite Stone', *The Word of the Lord Shall Go Forth. Essays in Honor of David Noel Freedman*, eds. C.L. Meyers & M. O'Connor, Winona Lake 1983, pp. 497–505; M.P. Graham, 'The Discovery and Reconstruction of the Mesha Inscription', *Studies in the Mesha Inscription and Moab*, ed. J.A. Dearman, Atlanta 1989, pp. 41–92.

3 תעתיק, תרגום ופירוש של הכתובת, ראו: ח' רביב, כתובות מתקופת המלוכה בישראל, ירושלים תשל"ה, עמ' 34–9; ש' אחיטוב, אסופת כתובות עבריות, ירושלים תשנ"ג, עמ' 249–261, ושם ספרות נוספת; K.P. Jackson & J.A. Dearman, 'The Text of the Mesha Inscription', *Studies in the Mesha Inscription* (above, n. 2), pp. 93–95; K.P. Jackson, 'The Language of the Mesha Inscription', *ibid.*, pp. 97–130, ושם ספרות קודמת. ההעתיקה הטובה ביותר של המצבה נתפרסמה בידי M. Lidzbarski, *Handbuch der nordsemitischen Epigraphik*, I, Weimar 1898, p. 416 and Pl. I; idem, 'Eine Nachprüfung der Mesainschrift', *Ephemeris für semitische Epigraphik*, I, Giessen 1902, p. 9.

4 R. Dussaud, *Les monuments palestiniens et judaïques*, Paris 1912, p. 5. A. Lemaire, 'Notes d'épigraphie Nord-Ouest Sémitique', *Syria*, LXIV (1987), pp. 4

בפתח הדיון אציג תרגום לכתובת, מלווה בהערות בודדות, ולאחר מכן אדון בבעיות העיקריות הכרוכות בהבנתה.

- 4-1 אנוכי מישע בן כמוש[נית], מלך מואב הדיבוני. אבי מלך על מואב שלושים שנה ואני מלכתי אחר אבי. ובניתי את הבמה הזאת לכמוש בקריחו, במ[ת י]שע, כי הושיעני מכל המלכים וכי הראני ב(מפלת) כל שונאי.
- 7-4 עמרי מלך (על) ישראל ושעבד את מואב ימים רבים, כי כמוש זעם על ארצו. ויחליפהו בנו, וגם הוא אמר: 'אני אשעבד את מואב'. בימי הוא אמר כ[ך]. וראיתי ב(מפלת) וב(מפלת) שושלתו ('זארא בה ובכתה') וישראל אבוד אבד לעולם.

שורה 1: שם אביו של מישע שבור בחלקו והוא שחזור בהסתמך על כתובת אחרת, שמקובל ליהסס למישע, שנכתבה על שבר פסל שנתגלה באל-כרף. מקובל לשחזר את הפתיחה לכתובת זו באופן הבא: '[אנך מישע בן כ]משית מלך מאב ה[די]בני [...]'. ראו: אחיטוב (לעיל, הערה 3), עמ' 247-249, ושם ספרות נוספת; M. Weippert, 'Archäologischer Jahrbuch', *Zeitschrift des deutschen Palästina-Vereins* (=ZDPV), LXXXII (1966), pp. 328-330 שונים. ראו: וייפרט, שם, עמ' 329-330; ג'קסון (לעיל, הערה 3), עמ' 102, ושם ספרות נוספת; מרגלית (להלן, הערה 12), עמ' 280-281, ושם ספרות נוספת. מקובל להשלים בסוף שורה 1 'ה[די]בני [...]'. אבל דומה שהאות שלפני השבר היא ב' (השוו לאות ב' בשורה 2) ונכתבה על גבי אות שנמחקה (ר"י?). בהסתמך על הכתובת הפיניקית של אֶזְתוּדָה, הנפתחת במילים 'אנך אֶזְתוּדָה הברך בעל', אולי ניתן להשלים כאן את התואר 'הברך לכמוש'. אם השערה זו נכונה מתרופף במידת מה הקשר לכתובת מישע, ולא מן הנמנע ששליט אחר, ולא מישע, כתב את הכתובת מאל-כרף. לשורות הפתיחה של כתובת אֶזְתוּדָה, ראו: דונר ורליג (להלן, הערה 24), עמ' 38-39.

שורה 3: 'אעש הבמת זאת' – דברי מישע מכוונים לאתר הפולחן (הבמה) המוקדש לאל כמוש, שלרגל חנוכתו נכתבה הכתובת.

שורות 3-4: סוף שורה 3 שבור והוצעו שני שחזורים: 'במ[ת י]שע', 'בנ[ס י]שע' ('בגלל נס הישועה'). ואולם, דומה ששרידי האות האחרונה שלפני השבר דומים יותר לאות מ"ם מאשר לאות נו"ן ולכן העדפתי את האפשרות הראשונה.

שורה 6: לגבי 'בן' במשמעות של צאצא בשושלת, ראו: דונר ורליג (להלן, הערה 24), עמ' 174, ושם ספרות נוספת.

שורה 7: 'זארא בה ובכתה' – 'ראה ב...' הוא ביטוי אליפטי שמשמעותו 'לראות ב(מפלת)'. כך גם בשורה 4: 'זכי הראני בכל שנאי' ('זכי הראה לי ב(מפלת) כל שונאי'). השוו: תהלים קי"ז, ז' 'ה' לי בעזרי ואני אראה בשנאי'. אותו ביטוי מופיע גם במיכה ז', י ובתהלים נט, יא. 'כתה' – הכוונה לבית עמרי, היינו לשושלתו. מישע מציין שזכה לראות במפלת בית עמרי, שהיא השושלת שכבשה את מואב ושעבדה אותו לעולה.

205-216; idem, "House of David" Restored in Moabite Inscription', *Biblical Archaeology Review*, XX, 3 (1994), pp. 30-37. לרוע המזל נשמט מאמרו החשוב של למייר (וכן נשמטה שורה ארוכה של חיבורים חשובים נוספים) מן המהדורה שהכין לאחרונה אחיטוב (לעיל, הערה 3, עמ' 249-261), ויש לתקן את הנוסח ואת הפירוש לכתובת במקומות שונים בספרו.

10-7 עמרי כבש את ארץ מידבא, וישב בה בימיו ובמחצית ימי בנו, ארבעים שנה. וכמוש השיבה (למואב) בימי. ובניתי את בעל-מעון ועשיתי בה מאגר מים ('אשוח'), ובניתי את קריתים ('קריתן').

14-10 ואיש גד ישב בארץ עטרות מאז ומעולם. ומלך ישראל בנה לו (לעצמו/לאיש גד) את עטרות. ולחמתי בעיר ולכדתי אותה, והרגתי את כל העם/הלוחמים. העיר היתה ('הית') לכמוש ולמואב. והשבתי משם את מזבח הקטורת ('אראל') של (האל/המלך) דודה, וגררתי אותו לפני כמוש בעירי ('בקרית'). והושבתי בה (בעטרות) את בני שרון ואת בני מחרת.

שורה 8: במקומות שונים בכתובת עשה המחבר שימוש מכון בפעלים 'שוב' ו'ישב' בבניינים שונים: 'ישב בה' (שורה 8), 'ישבה' (שורות 8-9), 'ישב' (שורה 9), 'זאשב' ('השבתי', שורה 12), 'זאשב בה' (שורה 13), 'ישב בה' (שורה 31), 'וישב' בה' (או: 'וישב' בה; שורה 33). ראו: P.D. Miller, 'A Note on the Meša' Inscription', *Orientalia*, XXXVIII (1969), pp. 461-464 שורה 10: קיימים שני פירושים למלת הגוף 'לה': לפי האחד היא מכוונת למלך ישראל ('לעצמו') ולפי האחר הכוונה היא לאיש גד, הנזכר קודם לכן. על המשמע מכל אחד מהתרגומים ראו בהמשך. שורה 11: למייר הצביע על כך שהשורה בשלמותה שרדה לנו. 'העם' יכול להתפרש במשמעות של כל תושבי העיר, אבל ניתן לפרש זאת גם כציון לצבא המגויס. 'לעם' במשמעות אחרונה זו, ראו: שמות יד, ו; יז, יג; במדבר כא, כג; דברים כ, א-ב, ט; יהושע ח, ג, י; שמואל ב', י; מלכים א' טז, טז, כא-כב; כב, ד; מלכים ב', ג, ז; ח, כא; יג, ז.

שורה 12: למייר קרא 'הית', ובהתאם לכך תרגמתי את ראשית השורה. משמעות הצירוף 'אראל דודה' שנויה במחלוקת בין החוקרים ופתרונות רבים הוצעו לו.⁵ 'אראל' הוא אולי מזבח קטורת עשוי גוש אבן שעל צדו מופיעים (תבליטים) של אריה/ות. פרחיה בק (בתוך: נאמן [לעיל, הערה 5], עמ' 88, הערה 19) הציעה שאולי הכוונה לכן פולחני, דוגמת הכנים הפולחניים שנתגלו בתענך ומקובל לתארכם למאה ה' לפני סה"נ, שעל צדיהם מופיעים תבליטים של אריות.

'דודה' יכול להיות שם של אלוהות בלתי ידועה (טטרגרמטון, בדומה ליהוה) או שם פרטי, בדומה לשמות דודו ודודוהו המופיעים במקרא (ראו: ש"א ליונשטאם, 'דודו', 'דודוהו', אנציקלופדיה מקראית, ב, ירושלים תשי"ד, טור 646). לאחרונה הציע רייני (לעיל, הערה 5, עמ' 247, 249), ש'דודה' מציין את דוד מלך ישראל. לשמו נוספה סיומת הגוף (-ה), המכוונת לאיש גד הנזכר קודם לכן. ואולם, לא רק שאיש גד איננו נזכר כלל בזיקה ל'אראל' שנלקח, אלא שהכינוי 'דודי' שלו (של שבט גד) זר לעברית המקראית. רייני אף מתעלם מן הכתוב 'השבתי' ('זאשב'), המלמד שמישע החזיר חפץ שנלקח מארצו קודם לכן. מסתבר שהמזבח עמד תחילה בדיבון ונלקח שלל בידי עמרי והוא העבירו לעטרות; מישע החזיר לעיר את החפץ שנלקח ממנה שנים רבות קודם לכן.

שורה 13: 'קרית' מתורגם בדרך כלל כשם מקום, קריות ('רמיה מז, כד), שאתרו שני במחלוקת

5 H. Petzold, 'Die Bedeutung von Ariel im AT und auf der Mescha-Stele', *Theologia*, XL (1969), pp. 372-415; J.C.L. Gibson, *Textbook of Syrian Semitic Inscriptions*, I, G.L. Mattingly, 'Moabite Religion: 113-112 עמ' 3), Oxford 1971, p. 80 and the Mesha' Inscription', *Studies in the Mesha Inscription* (above, n. 2), pp. 236-237; N. Na'aman, 'King Mesha and the Foundation of the Moabite Monarchy', *Israel A.F. Rainey*, 'Syntax; ושם ספרות קודמת; *Exploration Journal*, XLVII (1997), pp. 88-89 Hermeneutics and History', *ibid.*, XLVIII (1998), pp. 246-248

14-18 וכמוש אמר לי: 'לך לכוד את נבו מידי ישראל'. והלכתי בלילה ולחמתי בה מבקוע השחר ועד הצהריים, ולכדתי אותה והרגתי את כולה: גברים וילדים ('גרך'), גברות וילדות, ועלמות ('רחמת'), כי החרמתי (את העיר) ל(אל) עשתר-כמוש. ולקחתי משם אנת כלי ה' וגררתי אותם לפני האל כמוש.

18-21 ומלך ישראל בנה את יהץ וישב בה בעת שלחם נגדי. וכמוש גרש אותו מפני. ולקחתי ממואב מאתיים איש, כל ראש בית-אב שלה ('רשה'), והובלתי(ם) ליהץ ולכדתי אותה כדי לספחה אל דיבון.

בין החוקרים⁶ מוטב לראות כאן שם עצם מיוחד, קריה ('עיר'), המציין את דיבון, בירתו של מישע, לאור ההנחה שמזבח הקטורת ('אראל') הועבר מעטרת לעיר הבירה ולא למקום בפריפריה. שורה 17: עשתר-כמוש היא אלוהות המורכבת משמותיהם של שני אלים ממין זכר: עשתר וכמוש. ראו: מטינגלי (לעיל, הערה 5), עמ' 219-221, ושם ספרות נוספת; מילר (להלן, הערה 10), עמ' 392-394. בכתובת בלעם מדייר-עלא נזכרת האלוהות (או האלוהויות) שגר ועשתר, הידועה גם מתעודות אוגרית (השוו: דברים ז, יג; כח, ד, יח, נא). ראו: אחיטוב (לעיל, הערה 3), עמ' 277. מלחמת קודש, שבה נאסר לקחת שבויים וחובה להרוג את כל התושבים, נקשרה לאל עשתר-כמוש. פרט לכך איננו יודעים מאומה על מעמדו ומקומו בדת המואבית, שבמרכזה עמד האל הלאומי כמוש.

שורה 18: במקום השחזור המקובל 'אנת כלי יהוה' הציעו חוקרים אחדים לשחזר בשבר מלה אחת: 'אנראלי יהוה' (מזבחות הקטורת של ה') (ראו לדוגמה: למייר, 1987 [לעיל, הערה 4], עמ' 208-209; רייני [לעיל, הערה 5], עמ' 249). ואולם שחזור זה מוטל בספק, משום שבחלקה הראשון של הכתובת (שורות 1-21) מופיעה בדרך כלל צורת האקזוטיב ('את') לאחר פעלים יוצאים (בחלקה השני של הכתובת נמנע המחבר משימוש באקזוטיב). יתר על כן, בשורות 12, 30 מופיע אקזוטיב בקשר ללקיחה ולהעברה, בדומה למשפט המופיע כאן. יש לשים לב לכך שמקדש ה' בעיר נבו נלקחו כלי ה', ואילו פסל של האל אינו נזכר. זו עדות חשובה על העדר דמות בפולחן ה' בישראל במאה ה' לפני סה"נ.

שורות 18-21: הוצע לזהות את יהץ בחירבת אל-מודיינה (Khirbet el-Mudayana) שעל ואדי את-תמד, שהוא יובל צפוני של נחל ארנון (נ.צ. 236110). ראו: דירמן (להלן, הערה 6), עמ' 181-184, 191, 194; J.A. Dearman, 'The Location of Jahaz', *ZDPV*, C (1984), pp. 122-126; P.M.M. Daviau, 'Moab's Northern Border, Khirbet al-Mudayana on the Wadi ath-Thamd', *Biblical Archaeologist*, LX (1997), pp. 222-228; P.E. Dion & P.M.M. Daviau, 'An Inscribed Incense Altar of Iron Age II at Hīrbet el-Mudēyine (Jordan)', *ZDPV*, CXVI (2000), pp. 1-13. לעיון: לזיהויים אחרים שהוצעו ליהץ, ראו: סמליק (להלן, הערה 10), עמ' 74-79; מיטמן (להלן, הערה 69), עמ' 2, 11-14.

שורה 20: 'רשה' יש לפרש ככל הנראה מלשון 'ראש', מנהיג בחברה שבטית, אל נכון ראש בית-אב; סיומת הגוף (ה) מכוונת למואב, הנזכר קודם לכן. 'ואשאה' גזור משרש נש"א במשמעות של 'להנהיג', 'להוביל' (השוו לשורה 30). ואילו סיומת הגוף (ה) מכוונת ל'רשה'. יש לדחות את התרגום 'לפקד' שהוצע לשרש נש"א בהקשר זה, שהרי מפקד נעשה תמיד בנקודת היציאה למערכה ואף פעם לא באיזור היעד. ראו: א' דמסקי, 'מפקדו הצבאי של מישע מלך מואב', שנתון למקרא ולחקר המזרח הקדום, ז-ח (תשמ"ג-תשמ"ד), עמ' 255-275; אחיטוב (לעיל, הערה 3), עמ' 258.

6 J.A. Dearman, 'Historical Reconstruction of the Mesha' Inscription', *Studies in the Mesha Inscription* (above, n. 2), pp. 178-179

26–21 אנוכי בניתי את קריחו: את חומת החורש ('היער') ואת חומת האקרופוליס ('העפל'); ואני בניתי את שעריה, ואני בניתי את מגדליה; ואני בניתי ארמון ('בת מלך'); ואני עשיתי את הסוגרים של מאגר המים ('כלאי האשוח') [של המעין] בתוך העיר. ובור מים לא היה בתוך העיר בקריחו, ואמרתי לכל העם: 'עשו לכם כל אחד בור בביתו'. ואני כריתי את החפיר² ('מכרתת') של קריחו באמצעות שבוני ('אסרי') ישראל.

29–26 אנוכי בניתי את ערוער ואני סללתי את המסילה בנחל ארנון. אני בניתי את בית-במות, כי היה חרב, (ו)אני בניתי את בצר, כי הייתה חרבה. ובני דיבון היו חמושים כי כל דיבון עמדה על המשמר ('משמעת'). ואני השלטת³ שרים² על² מאה/מאות ('מאת') בערים אשר סיפחתי לארץ.

31–29 ואני בניתי [את המקדש של מיד]בא, ואת המקדש ('בת') של דבלתים ואת המקדש של בעל מעון, והובלתי לשם את חפצי הקודש⁴ שלהם ('מקדן־שֶׁן') ואת מבחר⁵ צאן הארץ.

שורה 23: הביטוי היחידאי 'כלאי האשוח' מכון כנראה למאגר מים, שמישע כלא אותו בתוך קירות תמך וביצורים. לאור הכתוב בהמשך 'ובר אן בקרב הקר בקרה' ('בור מים לא היה בתוך העיר בקריחו') אני משחזר בשורה 23 '[למעין]' (ולא כמקובל '[למין]'). מישע התקין ביצורים מסביב למעיין במאמץ לחסום אליו את הגישה מבחוץ, ובדרך זו שילב אותו בתוך העיר ('למעין בקרב הקר'), בדומה ל'כלאי האשוח' שנבנו מסביב למעיין הגיחון בירושלים בתקופת הברונזה התיכונה ב' וחוזקו שוב במאה הח' לפני סה"נ. ראו: ע' מזר, 'הספקת המים ומפעלי מים בימי בית ראשון', ספר ירושלים – תקופת המקרא, בעריכת ש' אחיטוב וע' מזר, ירושלים תש"ס, עמ' 200–224, ושם ספרות נוספת בהערה 19.

שורות 24–25: במקום לחפור בור מים מרכזי הורה מישע לתושבים לחפור בורות מים בבתיהם. שורה 25: לאור החפירות שנערכו בתל יורעאל, שנתגלה בהן חפיר עמוק שנכרה ונחצב מסביב לעיר, אני משער שהמינוח 'מכרתת' (שוודאי נגזר משורש כ"ה) מציין את החפיר שנכרה לצורכי הגנה מסביב לקריחו. חציבת החפיר היא עבודה מפרכת, ואין תמה שמישע השתמש לשם כך בשבויים ששבה בעת מלחמותיו בישראל. להשוואה בין הממצא מחפירות תל יורעאל לכתובת מישע, ראו: N. Na'aman, 'Historical and Literary Notes on the Excavations of Tel Jezreel', *Tel Aviv*, XXIV (1997), pp. 122–123.

שורה 28: למייר טען שבראשית השורה רואים את חלקה התחתון של האות ב"ת. ואולם קריאה זו אינה תואמת את ההקשר, וגם למייר התעלם ממנה בתרגומו לכתובת. ראו: למייר, 1994 (לעיל, הערה 4), עמ' 33. מוטב לשחזר 'ראש דיבן', בדומה ל'ראש גד' (שורה 10), שני צירופים הפותחים משפט חדש. למונח 'משמעת' יש משמעות צבאית ברורה (שמואל א' כב, יד; שמואל ב' כג, כג), התואמת היטב את ההקשר כאן. לתיאור פעולות בנייה המלוות בעמידה על המשמר, ראו: נחמיה ד, ט–יז.

שורה 29: למייר הבחין בקצה האות למ"ד בסוף השבר. לפני כן חסרים 2–3 סימנים. אם ניתן לפרש 'מלכתי' במשמעות של 'השלטתי', אפשר אולי להשלים 'ואני השלטתי' [שרים/נציבים על²] המאה/מאות בערים אשר סיפחתי לארץ.

שורה 30: לאור צורת הנסמך 'בת מלך' ('ארמון') בשורה 23, יש לפרש כאן 'בת' (המופיעה שלוש פעמים בלי נסמך) במשמעות של 'מקדש'. חיווק לכך עולה מסוף השורה, שבו קרא למייר את האותיות

31-34 ו(העיר) חורונים ('וחורנן'), ישב בה בית [דוד/דוד]ה. ואני נשאתי⁷ [את ידי] אל כמוש (בתפילה), וכמוש אמר לי: 'דד, הלחם בחורונים'. וירדתי [ולחמתי בעיר ולכדתי

'מקד', ושחזור בשורות 30-31: 'אשא שם את מקד[שן לזבח את] צאן הארץ' ('ורוממתי שם את המקדשים להקריב את צאן הארץ'). ואולם תרגום זה נראה לי מוקשה (תואר הפועל 'שם' נראה מיותר, והצירוף 'נש'א + מקדש' במשמעות של 'לרומם' הוא ללא הקבלה). מוטב לתרגם נש'א במקביל לשימושו בשורה 20, ולשער שמישע מתאר כאן הבאת חפצי קדושה ('מקדשן') ובהמות לקרבן למקדשים שישד. לפיכך אני משחזור בשורות 30-31: 'אשא שם את מקד[שן] ואת מטב[ן] צאן הארץ'.

שורה 31: מקובל לחפש את חורונים באתר הנמצא מדרום לאל-כרך (אל-עראק, ח'רבת עי, ח'רבת אל-מין), אבל הועלו גם השערות שהיא שוכנת מצפון לה (באד-ייר), ואף באל-כרך עצמה. מקומה של חורונים שנוי אפוא במחלוקת ואף זיהוי לא זכה לתמיכה של מרבית החוקרים.⁷ שורה 31: למייר הציע לקרוא בסוף השורה 'בת[ד]וד' ('בית דוד'), השווה זאת לציון 'בתדוד' המופיע במצבה הארמית מתל דן, וראה בכך ראיה לשלטון ממלכת יהודה בדרום מואב. ראו: A. Lemaire, 'La dynastie Davidique (byt dwd) dans deux inscriptions Ouest-Sémitiques du IXe s. av. J.-C.', *Studi epigraphici et linguistici*, XI (1994), pp. 17-19, (לעיל, הערה 4), עמ' 30-37. ואולם פירוש זה אינו נקי מספקות. מדוע מישע טוען ששולת דודי יושבה בחורונים אם מושבה היה בירושלים? ואם כוונתו למלך מיהודה, מדוע אינו מכנה אותו בשמו (כפי שנהג בשם עמרי), אלא משתמש בציון שושלתי (בית דוד)? יתר על כן, אם חורונים נכבשה קודם לכן בידי מלך מבית דוד, מדוע מוטיב הכיבוש אינו נזכר במסגרת תיאור מלחמותיו של מישע בגבול הדרומי של מואב, בדומה לאזכור כיבושי עמרי במסגרת תיאור מלחמותיו של מישע בגבולו הצפוני? אף אין כל עדות מסייעת לכיבושה של חורונים בידי מלך מבית דוד, כיבוש שאף עומד בסתירה לתיאור מסע שלושת המלכים נגד מואב במלכים ב' ג. לבסוף יש להדגיש שבית דוד בכתובת מתל דן הוא כינוי לממלכת יהודה, ואילו בשחזור בכתובת מישע הוא מציין את השושלת שמלכה בירושלים. לאור שיקולים אלה יש להטיל ספק בשחזור שהציע למייר למקום זה.

רייני (לעיל, הערה 5, עמ' 249-250) קיבל את שחזורו של למייר והציע להשלים את המשך השורה: '[כ]אשן[ה]לתחם ב[...]. למותר לציון שכל הקשיים שהועלו נגד השערת למייר קיימים גם בשחזור זה. בנוסף לכך התיאור של שושלת ('בת דוד') הנוטלת חלק במלחמה רחוק מן הדעת. המלך הוא שיוצא לקרב, ולו רצה מחבר הכתובת לציון את השתתפותה של ממלכת יהודה במלחמה היה נוקב בשמו של המלך ששלט ביהודה באותה עת.

באותה שנה שבה הציע למייר את שחזורו הצעתי אני לשחזור בשורה 31 'בת[ד]וד[ה]' ('בית דודה')

7 W. Schottroff, 'Horonaim, Nimrim, Luhith und der Westrand des "Landes Ataroth". Ein Beitrag zur historischen Topographie des Landes Moab', *Zeitschrift des deutschen Palästina-Vereins* (=ZDPV), LXXXII (1966), pp. 179-208; U. Worschech & E.A. Knauf, 'Dimon und Horonaim', *Biblische Notizen*, XXXI (1986), pp. 70-95; J.A. Dearman, 'The Moabite Sites of Horonaim and Luhith', עמ' 188-189; *Palestine Exploration Quarterly* (=PEQ), CXXII (1990), pp. 41-46; B.C. Jones, 'In Search of Kir Hareseth: A Case Study in Site Identification', *Journal for the Study of the Old Testament* (=JSOT), LII (1991), pp. 22-24

אותה]. וכמוש [יש]ב בה בימי. ועל [ש]דה?? משם עשר[ת]י?? מעשר??... (סוף הכתובת שבור).

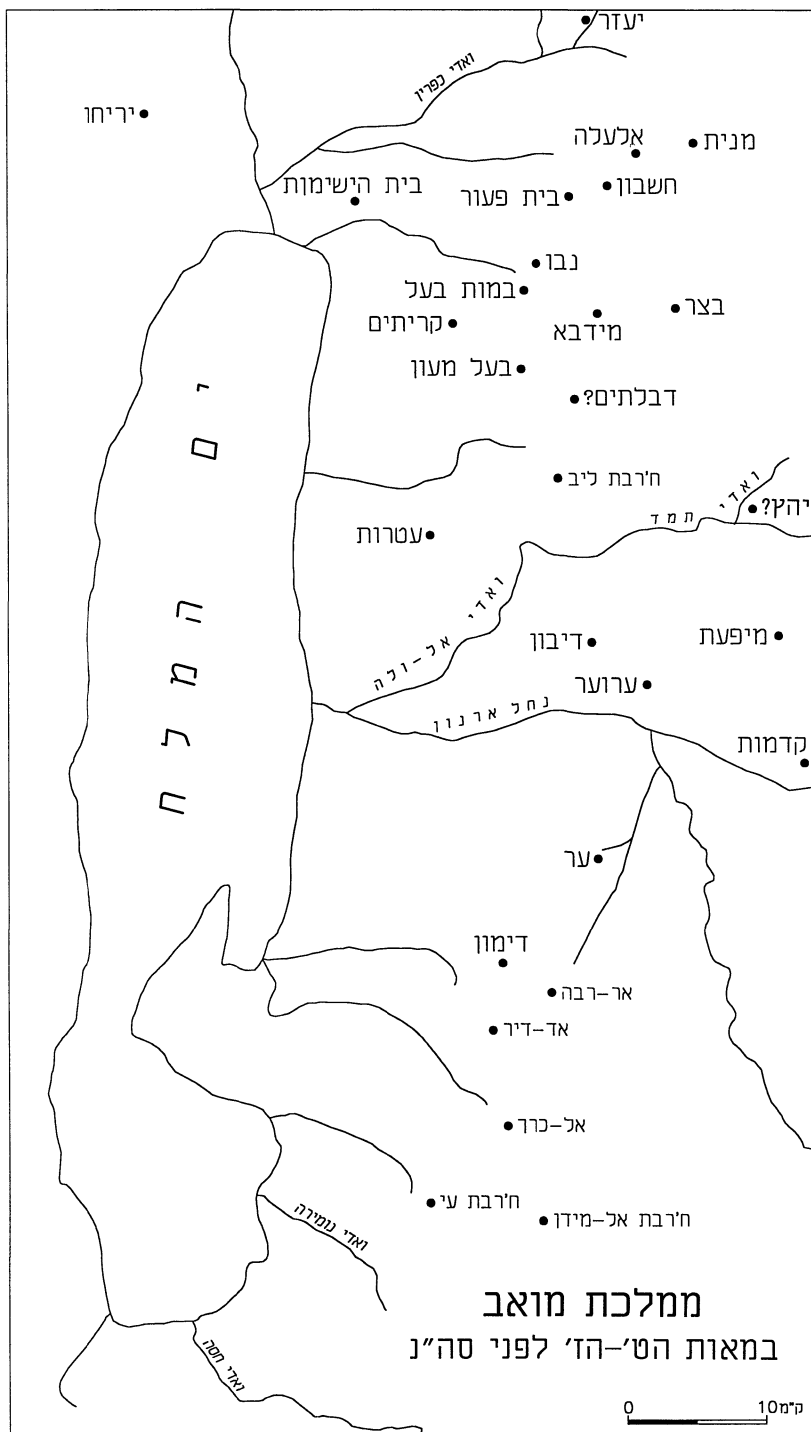
N. Na'aman, 'The Campaign of Mesha against Horonaim', *Biblische Notizen*, LXXIII [1994], pp. 27–30; הנ"ל [לעיל, הערה 5], עמ' 88–89. סמך לשחזור זה מצאתי בהזכרת דודה בשורה 12 ('אראל דודה'), לאור זאת העליתי את ההשערה, שדודה היה מייסד שושלת באיזור שמדרום לארנון והוא הקדיש מזבח בעטרות. במסגרת מסע הכיבושים שלו תקף מישע את חורונים ולכד אותה מידי השושלת שישבה במקום. בשורות 30–31 אני מציע להשלים: '[ן]אשנא ידי אל כמש וי[אמר לי כמש]. למותר לציין שגם שחזור זה עומד בספק ואין בו כל ודאות. שורה 33: למייר קרא 'על[ת]י משם' ופירש זאת כסיום המסע. ואולם, בכל מקום אחר מלווה הכיבוש בפעולה נוספת, המבססת את האחיזה במקום. יתר על כן, השחזור של למייר אינו תואם היטב להצעת שפרסם לידזברסקי ולתצלום שפרסם דיסו (ראו לעיל, הערה 3). באופן משוער השלמתי בשורה 33: '[וישב] בה כמש בימי ועל [ש]דה משם עשר[ת]י מעשר ...'. לפי השערה זו (שאף היא מסופקת) קבע מישע מתן מעשר מיבול העיר כמנחה לכמוש לאות תודה על חלקו בניצחון.

2. מבנה, סוגה ומסרים אידיאולוגיים

כתובת מישע היא כתובת הנצחה. היא נכתבה לרגל חנוכת אתר הפולחן (במה) שבנה מישע בקריחו, מרכז השלטון החדש שהוקם סמוך לדיבון, עיר הולדתו ובירת ממלכתו. הכתובת משלבת יסודות של הקדשה ושל הנצחה לדורי דורות והיא באה להאדיר את השגי המלך ואת מפעלותיו ולהנציחם.⁸ הדגש הרב על חלקו של כמוש בשעבוד ובניצחון נובע מכך שהכתובת נחקקה לרגל חנוכת אתר המוקדש לאל הלאומי המואבי. מבחינת תוכנה יש לסווג אותה ככתובת סיכום ואין ספק שנכתבה במועד מאוחר, לאחר תום האירועים הנזכרים בה, כדי להציג את כלל כיבושי המלך ואת פעולות הבנייה שלו עד למועד שבו נכתבה.⁹ מאליו יובן שאין לחפש בכתובת סידור כרונולוגי מדויק של האירועים וארגון החומר תימטי בעיקרו, בהתאם לסדר פנימי שקבע הסופר אשר חיבר אותה.

8 מקסוול מילר דן בשאלה אם להגדיר את מצבת מישע 'מצבת ניצחון' (מצבה שנתחברה סמוך לאירוע) או 'מצבת זיכרון' (מצבה שנתחברה זמן רב לאחר האירוע), והעדיף את האפשרות השנייה. ראו: M. Miller, 'The Moabite Stone as a Memorial Stela', *PEQ*, CVI (1974), pp. 9–18. ואולם, ההגדרה 'מצבת זיכרון' משקפת יסוד של הנצחה אבל מתעלמת מן הפונקציה של הקדשה ומן העובדה שהכתובת הוצבה לרגל חנוכת בניין. לדיון נוסף בסוגה הספרותית של הכתובת ראו: J.F. Drinkard, 'The Literary Genre of the Mesha Inscription', *Studies in the Mesha Inscription* (above, n. 2), pp. 131–151.

9 על המועד המאוחר שבו נכתבה הכתובת כבר עמד דייזיס בראשית שנות התשעים של המאה הקודמת. הוא ציין: 'אין זו כתובת זיכרון ואף לא הנצחה של השגת העצמאות של מואב, אלא מבט רטרופקטיבי על תקופת שלטונו של מישע'. ראו: J.D. Davis, 'The Moabite Stone and the Hebrew Records', *Hebraica*, VII (1891), pp. 179, 182. מקסוול מילר הגיע למסקנות דומות בלי להזכיר (ואולי בלי להכיר) את עבודתו החלוצית של דייזיס. ראו: מילר (לעיל, הערה 8).

בכתובת ניכרים שני סגנונות שונים: סגנון של כתובת הקדשה והנצחה בחלקה הראשון וסגנון של כתובת בנייה בחלקה השני. ההבדל בין שני החלקים נובע ממסורת הכתיבה של כל אחד ואחד מהם, הידועה היטב מכתובות מלכים במזרח הקדום.¹⁰ בחלק הראשון של הכתובת חוזר ומופיע המוטיב של מלחמת קודש ומודגש מקומו המרכזי של האל בניצחון. מוצגים בה גם גבורת השליט וצבאו, אם כי במידה פחותה. הפעלים מופיעים לעתים קרובות עם ו'ו ההיפוך (ואעש, ויענו, ויחלפה, וירש, וכו') ובולט השימוש בצורת האקזוטיב לאחר הפועל. בחלק השני, לעומת זאת, הודגשו יוזמות השליט ומפעלותיו, והמלה החוזרת שוב ושוב היא 'אנוכי'. אחריה מופיע פועל בזמן עבר בגוף ראשון (בנתי, עשתי, כרתי, וכו'), בלא שימוש באקזוטיב (למעט בשורה 30). מעורבות האל איננה נזכרת בחלק זה, בניגוד למקומו הבולט בחלק הראשון של הכתובת.

בכתובת יש חריגה בולטת בהשוואה לכתובות מלכים אחרות, שכן מופיע בה קטע נוסף, המתאר פעולת מלחמה לאחר תום תיאורי הבנייה (שורות 31–33). אף חסרה בסיום הכתובת הברכה או הקללה, כמקובל בכתובות מלכים, וקשה לקבוע אם לא נכללו בה, או שהופיעו בקיצור, בחלקה האחרון שלא שרד. כתובת מישע נכתבה במרחב שלא היתה בו מסורת קדומה ומגובשת של חיבור כתובות מלכותיות, ולפיכך היא משלבת אלמנטים הידועים מכתובות מלכים במרחב כולו לצד יסודות ייחודיים, שאינם מופיעים בכתובות מלכים אחרות. בכתובת מופיעות נקודות המפרידות בין המלים, ובמקומות שונים מופיעים בה גם קווי הפרדה אנכיים קצרים. יוהנס דה-מור הציע שקווים אלה באו להפריד בין פסוקים (strophes), כי ברבים מן הפסוקים הללו יש תקבולת פנימית וגם בין הפסוקים השונים יש לעתים תקבולת חיצונית. לאור זאת הוא ניסה לשחזר יחידות ספרותיות רחבות יותר, הכוללות מספר פסוקים. מכאן הגיע למסקנה, שכתובת מישע נכתבה כפרוזה פואטית (narrative poetry), כתיבה שיש לה מקבילות רבות בפרוזה השמית-המערבית ובמקרא.¹¹ כמובן, אין ודאות שהתקבולות החיצוניות מעידות על מציאותן של פסקאות, דהיינו יחידות רחבות יותר מהפסוקים, וייתכן שזהו עניין ספרותי בלבד.¹² ואולם, מציאותם של קווי ההפרדה ושל התקבולות הרבות מלמדת על האיכות הספרותית של הכתובת ועל כישרון הכתיבה של הסופר המלכותי המואבי שחיבר

10 H.-P. Müller, 'König Mēša' von Moab und der Gott der Geschichte', *Ugarit-Forschungen*, XXVI (1994), pp. 374–388; P. Auffret, 'Essai sur la structure littéraire de la stèle de Mēša', *ibid.*, XII (1980), pp. 109–124; K.A.D. Smelik, 'King Mesha's Inscription between History and Fiction', *Converting the Past. Studies in Ancient Israelite and Moabite Historiography (Oudtestamentische Studien, 28)*, Leiden 1992, pp. 59–73.

11 J.C. de Moor, 'Narrative Poetry in Canaan', *Ugarit-Forschungen*, XX (1988), pp. 140–171, ושם ספרות קדמת.

12 ברוך מרגלית ניסה להראות שהמחבר קשר מילים ופסוקים תחביריים קרובים באמצעות מילים שיש להן יותר מעיצור אחד משותף, אבל הדוגמאות שהוא מביא מעטות מכדי להוכיח את טענתו. ראו:

B. Margalit, 'Studies in NWSemitic Inscriptions', *ibid.*, XXVI (1994), pp. 272–274.

את הכתובת. ואולי יש בכך כדי ללמד גם על התפתחות יכולת הכתיבה בממלכות נוספות ששכנו משני עברי הירדן בפרק זמן זה.¹³

בכל הקשור למבנה ניתן לחלק את הכתובת לחלקים הבאים:¹⁴

- (א) מבוא (שורות 1-4).
- (ב) תיאור מסכם של השתלשלות המאורעות מראשיתם ועד סופם (שורות 4-7).
- (ג) מלחמותיו של מישע בצפון (שורות 7-21).
- (ד) פעולות הבנייה של מישע ברחבי ארצו (שורות 28-31).
- (ה) פרשת המלחמה בחורונים (שורות 31-33).
- (ו) סיום משוער שלא שרד.

במבוא מדגיש מישע את היותו מלך לגיטימי, בן לשושלת המולכת בדיבון, את המקום והנסיבות שהביאו להצבת הכתובת ואת תודתו ומסירותו לכמוש, האל המושיע, שבזכותו זכה בניצחון.

בחלק השני מדגיש מישע כי מואב השתעבדה לישראל בימי אביו והוא שחרר את מואב והביא אבדון על ישראל. הצגת דברים זו טיפוסית למלכים במזרח הקדום. לעתים הם מדגישים בכתובותיהם את חולשת קודמיהם ואף את מחדליהם (להלכה או למעשה), כדי להעצים את השגיהם.¹⁵ דוגמה נאה לכך מופיעה בכתובת שהציב כלמו (Kilamuwa), מלך שמאל (ממלכה השוכנת בצפון-מזרח סוריה, לרגלי הר האמנוס), באותו זמן בקירוב שבו נתחברה מצבת מישע (שורות 1-5):¹⁶ 'אנוכי כלמו בן חיא. גבר מלך על (ממלכת) יאדי (=שמאל), ולא פעל (רבות). וכן במה, ולא פעל. וכן אבי חיא, ולא פעל. וכן אחי שאיל, ולא פעל. ואילו אנוכי, כלמו, בן תמל, מה שעשיתי לא עשו (המלכים) שקדמו לי'.

במוטיב של הצלחת האויב עקב חולשת השליט הקודם או מחדליו ושל שינוי המצב עקב יוזמתו של השליט הנוכחי משולב אלמנט נוסף: הצדקת המתקפה והכיבושים בהווה על רקע האירועים בעבר. כתיבה מעין זו באה לשכנע הן את נמען הכתובת, האל, והן את תושבי הממלכה, שאין מדובר במעשה תוקפנות אלא בתגובה מוצדקת על מעשה תוקפנות של הצד האחר. מישע מצדיק את מתקפתו על ארץ מידבא, על עטרות ועל יהץ, בטענה שנכבשו בידי

13 להקבלה בין מבנה הפועל לאופי הכתיבה בכתובת מישע ובמקרא, ראו לאחרונה: A. Niccacci, 'The Stele of Mesha and the Bible: Verbal System and Narrativity', *Orientalia*, LXIII (1999), pp. 226-248.

14 לגבי מבנה הכתובת, ראו: K.A.D. Smelik, 'The Literary Structure of King Mesha's Inscription', *JSOT*, XLVI (1990), pp. 21-30. עמ' 59-92.

15 מוטיב זה מופיע גם בכתובת הארמית מתל דן, שבה מיוחס הכיבוש הישראלי לימי אביו של מחבר הכתובת. ראו: נ' נאמן, 'הכתובת הארמית מתל דן בהארה היסטורית', ארץ ישראל, כו (תשנ"ט), עמ' 114.

16 F. Rosenthal, 'Canaanite and Aramaic Inscriptions', *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, ed. J.B. Pritchard, Princeton 1969³, pp. 654-655. לדיון מפורט ראו: J. Tropper, *Die Inschriften von Zincirli. Neue Edition und vergleichende Grammatik des phonizischen, sam'alitischen und aramäischen Textkorpus*, Münster 1993, pp. 27-46, 153-154.

מלך ישראל (עמרי) בימי אביו ונותרו בידי יורשיו. מלך ישראל הוא התוקפן והכובש, ואילו מעשי מישע אינם אלא תגובה על התוקפנות הישראלית. כיבושיו הם בחלקם החזרת המצב לקדמותו ובחלקם (כאשר הוא תוקף את העיר נבו) עונש ראוי לתוקפן על מעשיו בעבר.¹⁷ לבסוף ראוי לציין את ההסבר התיאולוגי שנותן מישע לכיבוש מואב בידי עמרי: 'כי יאנף כמוש בארצו' (שורה 5). לפי עולם המושגים של עמי המזרח הקדום נתפס הניצחון בקרב כניצחון של אלוהי הצד המנצח, והתבוסה בקרב מעידה על חולשתו של אלוהי הצד המנוצח. מפלה וכישלון יצרו אפוא בעיה תיאולוגית, וזו נפתרה על ידי הטענה שהכישלון, כמוהו כניצחון, הוא רצונו הריבוני של האל. הסבר הכורך תבוסה ושעבוד בזעם האל על עמו שכיח במיוחד במקרא, אבל ידוע היטב גם מתעודות שחיברו אחדים מעמי המזרח הקדום. מקבילה נאה לכתובת מישע מופיעה באחת מכתובותיו של נבופלאסר מלך בבל (625-605), המלך ששחרר את בבל מעול אשור:

האשורי, אשר בשל זעם האל שלט בארץ אכד (= בבל) ואשר בעולו הכבד לחץ את תושבי הארץ – אני, החלש, רפה הכוח, המבקש תמיד את אדון האדונים, בעזרת הכוח העז של האלים נבו ומרדוך, אדוני, דחקתי את רגליהם מארץ אכד ופרקתי את עולםם.¹⁸

מישע משתמש בהסבר זה כדי לציין, שלא חולשתו של כמוש הביאה לשעבוד מואב אלא כעסו של האל על עמו, כעס שטעמו איננו נזכר. השימוש בפועל אנ'ף כדי לציין את הזעם האלוהי, זעם המלווה בעונש כבד, ידוע היטב מן המקרא (דברים ט, ח; מלכים א' ת, מו; תהלים עט, ה; פה, ו). הסופרים במואב ובישראל עושים שימוש באותו פועל כדי להסביר שעונש בשל חטא, ולא חולשת האל, הוא הגורם שהביא למפלה ולשעבוד.

בחלק השלישי מציג מישע את מלחמותיו ואת כיבושיו. תחילה הוא מתאר כיבוש של שלושה מקומות, שלטענתו נכבשו קודם לכן בידי עמרי: ארץ מידבא (שורות 7-8), עטרות (שורות 10-11) ויהץ (שורות 18-19). כדי להדגיש שכיבוש ארץ מידבא הוא בגדר החזרת הטריטוריה לבעליה החוקיים הוא משתמש בפועל שו'ב בבניין הפעיל: 'ישיבה כמש בימי'. הוא גם משתמש בצורת פועל זו ('ואשב') כאשר הוא מספר על גרירת מזבח הקטורת ('אראל דודה') שלקח בעטרות אל אתר הפולחן בעיר בירתו.

נבו וחורונים, לעומת זאת, שכנו ככל הנראה מחוץ לתחומי 'הטריטוריות המואביות הכבושות'. כדי להצדיק את כיבושן מדגיש מישע שהמסע נגדן נערך על פי הוראה ישירה של כמוש. תיאור המסע נגד נבו נפתח במילים: 'יאמר לי כמש: לך אחז את נבה על ישראל' (שורה 14). אף המסע נגד חורונים נפתח אולי במילים: '[ו]אשנא ידי אל כמש ויאמר לי כמש: רד הלתחם בחורנן' (שורות 31-32). ההצדקה לכיבוש מישע מוצגת אפוא בשני אופנים

17 לדיון מקיף בנושא זה, ראו: B. Oded, *War, Peace and Empire. Justifications for War in Assyrian Royal Inscriptions*, Wiesbaden 1992

18 S. Langdon, *Die neubabylonischen Königsinschriften*, Leipzig 1912, p. 68, lines 17-21; F.N.H. al-Rawi, 'Nabopolassar's Restoration Work on the Wall Ingur-Enlil at Babylon', *Iraq*, XLVII (1985), p. 3, lines i 28-ii 5

שונים: בטענה של החזרת האדמה הכבושה לבעליה או בקבלת הוראה ישירה מצד האל לכבוש את המקום. במציאות דרש בודאי מישע באל כמוש באמצעות נביא, הציג לאל את השאלה אם המסע המתוכנן יצליח וקיבל על כך תשובה חיובית, ואותה הוא מצטט בכתובתו. בעקיפין ניתן אפוא להסיק, שגם במואב היתה נהוגה השאלה באל באמצעות נביא, והנביא שימש דובר מטעם האל בנושאים שונים שהופנו אליו.

בתיאור כיבושם של חמשת המקומות מוצג כמוש פעמיים כאל הכובש (שורות 8–9, 19) ופעמיים כיוזם מסע המלחמה. שלוש פעמים מקבל כמוש חלק נבחר מן השלל: את אראל דודה בעת כיבוש עטרות (שורה 12), את כלי ה' בעת כיבוש נבו (שורות 17–18), ואולי את מעשר העיר בעת כיבוש חורונים (שורה 33; למותר לציין שהשחזור של הקטע רחוק מודאות). המסר של הכתובת ברור אפוא: כמוש הוא האל הלוחם, המנהיג את המלך ואת עמו לניצחון. הכיבוש של שלוש הטריטוריות, שלטענת מישע נכבשו קודם לכן בידי עמרי, מלווה בפעולות הושבה של מתישבים מואביים בתחומן: לאחר כיבוש ארץ מידבא שיקם מישע את הערים בעל־מעון וקריתים/קריתן (שורות 9–10); לאחר כיבוש עטרות הושיב בה מישע את בני שרון ומחרת (שורות 13–14); ובעת כיבוש יהץ הוא העביר אליה מאתיים ראשי בתי־אב, אל נכון עם משפחותיהם (אם כי מספר זה נראה מוגזם בעליל).¹⁹ פעולת הושבה מעין זו איננה נזכרת לאחר כיבוש נבו, אולי בשל החרם שהוטל על העיר (השוו לחרם על יריחו ביהושע ו, כו). פרשת כיבוש חורונים נקטעת בסופה ואין לדעת אם נזכרו בכתובת פעולות אכלוס. כיבוש ואכלוס מוצגים אפוא בכתובת כשני צעדים משלימים, והשילוב ביניהם בא להדגיש את השבת הטריטוריה המואבית הכבושה לידיים מואביות.

בעיה מיוחדת מעוררת פרשת כיבוש עטרות. התיאור פותח במילים: 'זאש גד ישב בארץ עטרת מעלם ויבן לה מלך ישראל את עטרת'. במקרא מופיע גד כשבט ישראלי ולכאורה אין קושי לייחס לישראל את 'איש גד' הנזכר. ואולם, ברשימת ערי גד נכללת דיבון בנחלת השבט (במדבר לב, ג, לד).²⁰ זאת ועוד, היא לבדה מתוארת בצורת הסמיכות דיבון־גד (במדבר לג, מה־מו), משמע שהיתה עיר חשובה בתחום שבט גד. כתובת מישע מלמדת שדיבון היתה עיר הולדתו ובה ישבו אבותיו, וברור שמאז ייסוד מערך הממלכות החדש בראשית האלף הראשון לפני סה"נ היתה דיבון עיר מואבית. נראה לי שאין סתירה בין האמור במקרא, שדיבון היתה עיר של שבט גד (דיבון־גד), לבין הכללתה בתחומי מואב. מסתבר שגד היה שבט גדול, שישב מקדמת דנא בעבר הירדן, בין נחל ארנון ליבוק. עם הקמת מערך הממלכות החדש נחלק השבט לשניים: חלקו הצפוני נכלל בתחום ממלכת ישראל וחלקו הדרומי בתחום מואב. תופעות מעין אלה של פיצול שבטים בין שתי ממלכות/מדינות שכנות ידועות היטב מתקופות מאוחרות, והתמונה העולה מכתובת מישע ומן המקרא אינה חורגת מכך. היסוד הא־היסטורי בתיאור המקראי הוא ייחוס תחום מושב שבט גד, במלוא

19 לאיתור מקומן של בעל־מעון, קריתים/קריתן, שרון ומחרת, ראו: דירמן (לעיל, הערה 6), עמ' 175–177, 180–179.

20 ביהושע יג, יח נכללת דיבון בנחלת שבט ראובן, ואילו נחלת גד שוכנת באזור שמצפון לחשבון ולבית הרם.

הקפו, לנחלות שבטי ישראל. יש לזכור כי מערכת הנחלות היא בעיקרה קונסטרוקציה מלאכותית, בעלת מגמה אידיאולוגית ברורה, שאינה משקפת את המציאות בשום תקופה בתולדות ישראל.²¹ לאור זאת יש אפוא להציג את השאלה: האם בראשית המאה ה' היתה עטרת עיר ישראלית, או שמא היתה עיר מואבית שנכבשה בידי עמרי ובוצרה על ידו? יש לשים לב לדברי מישע על קדמות בני גד בעטרת 'מעולם'. מדוע זה ירצה מלך מואב לתאר את קדמות בני גד במקום זה אם אכן נמנו עם יריביו? מוטב כמזומה להניח שמישע ראה את בני גד כמואביים, בדומה לבני עירו דיבון, ורצה להדגיש את העובדה שעמרי כבש את עטרת מידי בעליה החוקיים, ואילו כיבושיו שלו החזירו עטרה ליושנה.²² באופן זה אני מפרש את כינוי הגוף 'לו' ('ויבן לה מלך ישראל את עטרת') במשמעות של 'לעצמו'. לסיכום, ברצוני לשוב ולהדגיש שמישע משתמש בשני טעמים כדי להצדיק את כיבושיו: הטענה בדבר החזרת עטרה ליושנה (ארץ מידבא, עטרת ויהץ) והטענה בדבר קבלת הוראה ישירה מפיו של האל (נבו וחורונים).

3. מועד חיבורה של כתובת מישע

בכתובת מופיעים לכאורה נתונים המאפשרים לקבוע מסגרת כרונולוגית לתיאור. מישע כותב שאביו מלך שלושים שנה והוא ירש את אביו (שורות 2-3). בהמשך הוא כותב שעמרי שעבד את מואב וישב בה בימיו ובימי 'בנו', סך הכל ארבעים שנה, ולאחר מכן שחרר את מואב מעול ישראל (שורות 7-9). ומוסיף מישע וכותב, ש'בנו' של עמרי עלה למלוך, ניסה להמשיך ולשעבד את מואב גם בימיו, וכי הוא (מישע) זכה לראות במפלתו ובמפלת 'ביתו' וישראל 'אבד אבד עלם' (שורות 6-7).

מספרי השנים המופיעים בכתובת (שלושים, ארבעים) נראים סכימטיים. עמרי מלך שתיים-עשרה שנה, אחאב עשרים ושתיים, אחזיהו שתיים ויורם כשתיים-עשרה שנה. חוקרים הניחו כי הציון 'בנו' מכונן לצאצא בשושלת (ראו להלן), ולכן ניסו לצרף את השנים של שלושת השליטים הראשונים למחצית שנותיו של האחרון והגיעו למניין של ארבעים שנה.²³ ואולם,

21 N. Na'aman, *Borders and Districts in Biblical Historiography. Seven Studies in Biblical Geographical Lists* (Jerusalem Biblical Studies, 4), Jerusalem 1986, pp. 75-117

22 E.A. Knauf, *Midian. Untersuchungen zur Geschichte Palästinas und Nordanabians am Ende des 2. Jahrtausends v. Chr.*, Wiesbaden 1988, p. 162, n. 689; idem, 'Eglon and Ophrah: Two Toponymic Notes on the Book of Judges', *JSOT*, LI (1991), p. 26 (לעיל, הערה 5, עמ' 87).

23 גרהארד וואליס ניסה לאשש את המספר 40 (שורות 8-9) בטענה שניתן לתרגם 'בנה' בלשון רבים ('בניו') ואילו 'חצי' הוא מפרש 'חלק'. באופן זה הוא מתרגם 'בימיו' ובחלק מימי בניו, 40 שנה. ראו: G. Wallis, 'Die vierzig Jahre der achten Zeile der Mesa-Inschrift', *ZDPV*, LXXXI (1965), pp. 180-186. למותר לציין שלהשערה זו אין כל יסוד ואין לתקן את הטקסט כדי לפתור בעיות כרונולוגיות. את ההשערה ש'בנה' היא צורת רבים ('בניו') כבר העלה דייויס (לעיל, הערה 9), עמ' 181.

ספק אם יש לחפש בכתובת מניין שנים מדויק.²⁴ המספר העגול ארבעים שנה מציין דור, ובמקרא מופיעות מקבילות אחדות לתפיסה של ארבעים שנה (=דור) כתקופת עונש (במדבר יד, כט-לה; לב, יג; שופטים יג, א; יחזקאל ד, ו; כט, יא-יג). אף המספרים הנוספים המופיעים בכתובת אינם מעוררים אמון. כך הדבר לגבי שבעת אלפים האנשים שהרג מישע בעת כיבוש נבו (שורה 16), מספר העולה כמה מונים על כושר הנשיאה והקיבול של עיר אחת בתקופה זו. גם אזכור מאתיים ראשי בתי-אב שהביא מישע ליהיך (שורה 20) נראה מוגזם. דומה שאף אחד מנתוני המספרים המופיעים בכתובת איננו מדויק, ומוטב לראות בהם מעין המחשה מספרית, בעלת אופי ספרותי-אידיאולוגי, לתוכן שהמספר הנקוב בא לבטא.

תאריך פרוץ המרד חל לפי מישע בימי 'בנו' של עמרי (שורות 6-7), ומפשוטו של הכתוב עולה שמדובר באחאב. ואולם, ניתן לפרש 'בן' גם במשמעות של צאצא בשושלת והכוונה לאחד מבניו של אחאב (השוו: בראשית לא, כת, מג; לב, א). לפי כתובת מישע היתה מואב משועבדת לישראל שנים רבות ('ימים רבים', 'ארבעים שנה'), נתון העולה בקנה אחד עם הכתוב במקרא (מלכים ב' א, א; ג, ה) על פרוץ המרד בימי יורם בן אחאב ועל כך שמסע שלושת המלכים נגד מואב נערך זמן קצר לאחר פרוץ המרד.²⁵ תאריך מדויק למרד אינו ידוע, והוא תלוי במידה רבה במהימנות הידיעה שיהושפט, שלפי הסינכרוניזמים במקרא מלך במחצית הראשונה של מלכות יורם בישראל (מלכים ב' ג, א; ח, טז), נטל חלק במסע נגד מואב.

מפתח חשוב לתארוך המאורעות נמצא בדברי מישע, שזכה לראות במפלתו של המלך המשעבד ובמפלת ביתו. כבר קלרמון-גנו פירש שהכוונה לסוף שושלת עמרי, ושיער (בוהירות ובהסתייגות) שמישע מלך במקביל לארבעה מלכים מישראל (אחאב, אחזיהו, יורם ויהוא).²⁶ דיוויס, שכתב שנים אחדות לאחר מכן, ציין אף הוא שמישע פעל בימי יהוא, ואף הדגיש שהביטוי 'ישראל אבד אבד עלם' מעיד שהכתובת נכתבה בשלב מאוחר בימי יהוא, כאשר שטחים רחבים בעבר הירדן נכבשו בידי חזאל מלך ארם (מלכים ב' י, לב-לג).²⁷ לאחרונה חזר למייר והדגיש את חשיבותם של נתונים אלה, ואף הציע לתארך את חיבור הכתובת לימי יואחז מלך ישראל, בתקופה שבה הגיעה המתקפה הארמית לשיאה וישראל שועבדה לארם (מלכים ב' יג, יד-כד). לדעתו נכתבה הכתובת, הכוללת את הביטוי 'ישראל אבד אבד עלם', בשנת 810 לפני סה"נ בקירוב, באמצע ימי יואחז וסמוך לסוף ימיו של חזאל מלך ארם.²⁸

H. Donner & W. Röllig, *Kanaanäische und aramäische Inschriften*, II, Wiesbaden 1968, p. 174 24

ההנחה שהמרד פרץ בימי יורם בן אחאב נתקבלה על דעת חוקרים לא מעטים. ראו הספרות המנויה 25
אצל מילר (לעיל, הערה 8), עמ' 15, הערה 29; דיוויס (לעיל, הערה 9), עמ' 181-182; A. Lemaire, 'La stèle de Mésha et l'histoire de l'ancien Israël', *Storia e tradizioni di Israele. Scritti in onore di J. Alberto Soggin*, eds. D. Garrone & F. Israel, Brescia 1991, pp. 146-150

M. Clermont-Ganneau, 'La stèle de Méša, examen critique du texte', *Journal Asiatique*, IX (1887), pp. 79-80, n. 1 26

דיוויס (לעיל, הערה 9), עמ' 178-182. דיוויס כינה ביטוי זה 'דברי הגומה אוריינטליים'. 27

למייר, 1987 (לעיל, הערה 4), עמ' 210-214; הנ"ל (לעיל, הערה 25), עמ' 146-150. 28

נראה לי שהדין עם חוקרים אלה, והצלחת המרד והרחבת תחום מואב בצפון ובדרום קשורים קשר בל יינתק עם ההתפשטות הארמית בימי חזאל. מסתבר שמישע היה בן בריתו של חזאל. הוא ניצל את חולשתה של ישראל בימי בית יהוא כדי להתפשט צפונה ולכבוש שטחים שהוחזקו קודם לכן בידי ישראל. ואולם, התאריך המאוחר שקבע למייר לכתובת אינו נראה לי. יש לשים לב לכך שבנבואות ישעיה (טו-טז) וירמיה (מח) על מואב נזכרות מספר ערים מואביות, השוכנות כולן מצפון לחבלים שנכבשו בידי מישע (יעזר, אלעלה, חשבון, שבמה, מיפעת). לדגש מיוחד ראוי הכינוי 'ערבות מואב', המציין את האיזור שממזרח ליריחו בכתובים מקראיים רבים (במדבר כב, א; כו, ג, סג; לא, יב; לג, מח-נ; לה, א; לו, יג; דברים לד, א, ה; יהושע יג, לב).²⁹ אין ספק שהאיזור מכונה כך משום שנכבש בידי המואבים ויושב על ידם (ייחוסו לתקופת הנדודים במדבר אנכרוניסטי כמובן). אף ראוי להזכיר את הסיפור במלכים ב' יג, כ, שגדודי מואב חדרו לאיזור שממערב לירדן בשנת מותו של אלישע. ניתן לקבוע כי החבלים שבין נבו לוואדי כפרין נכבשו בידי המואבים לאחר שנכתבה כתובת מישע, אל נכון בימי יואחז, בעת תקופת השפל של ממלכת ישראל. מסתבר אפוא שכתובת מישע נכתבה בימי יהוא, לאחר שעבר הירדן הישראלי נכבש בידי ארם (מלכים ב' י, לב-לג). הביטוי 'ישראל אבד אבד עלם' משקף רהב והגזמה, הטיפוסיים כל כך לכתובות מלכים במזרח הקדום. המתקפה המואבית נמשכה כנראה גם לאחר הצבת הכתובת, ובימי יואחז אבדו לישראל שטחים נוספים בצפון חבל המישור (ראו: מלכים ב' יג, ג, כב). אין לדעת אם היה זה מישע או יורשו שכבש את השטחים הללו. מכל מקום, התעצמותה המחודשת של ישראל בימי יואש וירבעם ב' לא הביאה להחזרתם של השטחים הללו לתחום ממלכת ישראל ואלה נשארו בידי המואבים עד חורבן הבית הראשון.

לאור ההנחה שהכתובת נתחברה במועד לא ידוע בימי יהוא, זמן רב לאחר ראשית המאורעות המתוארים בה, נוכל להבין טוב יותר את מבנה הכתובת ובמיוחד את התיאור המופיע בשורות 6-9. בקטע זה השתמש מישע באופן מכוון בלשון לא בהירה ('ויחלפה בנה', 'יאר א בה ובכתה', 'ימה וחצי ימי בנה'), כדי לטשטש את העובדה שמואב היתה משועבדת זמן רב לישראל ופער זמן לא מבוטל מפריד בין פרוץ המרד לבין כיבוש ארץ מידבא. הציונים 'בנה' ו'כתה' משרתים היטב את מטרתו ומצטרפים למבנה המחושב של הפיסקה כולה. תחילה מתאר מישע את שעבודתה של מואב ואת מרידתה בישראל, במגמה להדגיש את הצלחתו בניגוד לכישלון אביו. אגב זאת הוא מטשטש את העובדה שאף הוא היה משועבד לישראל שנים לא מעטות. בהמשך הדברים הוא מתאר את כיבוש ארץ מידבא. סדר הקטעים מבליע את פער הזמן המפריד בין שני המאורעות ויוצר תחושה של רציפות ביניהם.

לסיכום, ניתן לקבוע שעמרי כבש את שטחי מואב שמצפון לארנון וגם אחאב שלט בשטחים שכבש אביו. מישע מרד בימי יורם וייתכן שכבר אז החל לבנות את דיכון ולשקם את החבל הסמוך לה (שורות 21-28). יורם, יורשו של אחזיהו, ניסה להחזיר את השלטון על מואב אבל נכשל בכך. ההתפשטות הגדולה של מואב באה לאחר מרד יהוא, בעת שחזאל פתח

29 י' ליוור, 'ערבות מואב', אנציקלופדיה מקראית, ד, ירושלים תשמ"ג, טור 723.

במתקפה וכבש את השטחים הישראליים בעבר הירדן. בשעת כושר זו תקף מישע את חבל המישור הישראלי, כבש אותו וסיפחו לתחומו.

ב. הסיפור על מסע שלושת המלכים נגד מואב

1. סוגה, מגמות וקשיים כרונולוגיים והיסטוריים

בפרק ג בספר מלכים ב' נמצא סיפור על המסע שערכו יורם מלך ישראל, יהושפט מלך יהודה ומלך אדום נגד מישע מלך מואב. הסיפור פותח בהצגת שעבודה של מואב כימי אחאב ומרד מישע 'לאחר מות אחאב'. בעקבות המרד יצאו צבאות ישראל, יהודה ואדום נגד מואב. הם בחרו לתקוף אותה מדרום, בדרך העוברת מדרום לים המלח ועולה דרך רמת אדום לגבול הדרומי של מואב. בדרכם לגבול מואב התרחש להם נס והם נחלצו ממחסור חמור במים. לאחר מכן היכו את צבא מואב, כבשו את ארץ מואב והטילו מצור על קיר-חרשת, אל נכון בירת מואב. ואולם, לא עלה בידם לכבוש את העיר ולהכניע את מלך מואב, והם נאלצו לסגת בלא שעלה בידם לשוב ולשעבד את מואב.³⁰

הסיפור על מסע שלושת המלכים בפרק ג מסווג בספרות המחקר כסיפור נבואי, משום שבמרכזו עומדת נבואת אלישע והתגשמותה. המסר העיקרי המועבר באמצעות הסיפור הוא התממשות דבר ה', שנאמר תחילה בפי נביא, במהלך המאורעות.³¹ א' רופא כינה את סיפורי

30 K.H. Bernhardt, 'Der Feldzug der drei Könige', ראו: *Schalom. Studien zu Glaube und Geschichte Israels. Festschrift Alfred Jepsen*, ed. K.H. Bernhardt, Stuttgart 1971, pp. 11–22; H. Schweitzer, *Elischa in den Kriegen. Literaturwissenschaftliche Untersuchung von 2 Kön 3; 6:8–23; 6:24–7:20*, München 1974, pp. 19–180; J.R. Bartlett, 'The "United" Campaign against Moab in 2 Kings 3:4–27', *Midian, Moab and Edom*, eds. J.F.A. Sawyer & D.J.A. Clines, Sheffield 1983, pp. 135–146; B.O. Long, '2 Kings III and Genres of Prophetic Narrative', *Vetus Testamentum*, XXIII (1973), pp. 337–348; S. Timm, *Die Dynastie Omri*, Göttingen 1982, pp. 157–180; H.-J. Stipp, *Elischa – Propheten – Gottesmänner. Die Kompositionsgeschichte des Elischa-zyklus und verwandter Texte, rekonstruiert auf der Basis von Text- und Literarkritik zu 1 Kön 20.22 und 2 Kön 2–7*, St. Ottilien 1987, pp. 63–151, 365–367, 440–441, 470–475; B. Burns, 'Why did the Besieging Army Withdraw? (II Reg 3,27)', *Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft (=ZAW)*, CII (1990), pp. 187–193; P.D. Stern, 'Of Kings and Moabites: History and Theology in 2 Kings 3 and Mesha Inscription', *Hebrew Union College Annual*, LXIV (1993), pp. 1–14 (הערה 25), עמ' 153–157.

31 מספר חוקרים הפרידו את הסיפור לשני רבדים: סיפור על מסע מלך ישראל ומלך יהודה נגד מואב (פסוקים ד–ט, כ–כז) וסיפור ההצלה של הצבא מסכנת מוות בצמא (פסוקים ט–יז). ראו: H.-C. Schmitt, *Elisa. Traditionsgeschichtliche Untersuchungen zur vorklassischen nordisraelitischen Prophetie*, Gütersloh 1972, pp. 32–37; E. Würthwein, *Die Bücher der Könige. 1. Kon. 17–2. Kön. 25 (Das Alte Testament Deutsch, 11, 2)*, Göttingen 1984, pp. 279–285. להבחנה בין מספר רב יותר של רבדים בסיפור, ראו: שטיין, שם, עמ' 63–151.

הנביאים הללו, שעלילתם קשורה לענייני הממלכה ופעולת הנביא מביאה בהם לתשועה מופלאה, בשם 'לגנדה מדינית'³². התימה של נבואות והגשמתן ידועה היטב מספר מלכים, וסיפורים שבמרכזם עומדת התגשמות דבר ה' המושמע בפי נביא מופיעים פעמים רבות במחזור סיפורי אלישע. ייחודה של הלגנדה המדינית הוא בשילובם של מספר מוטיבים: הצרה המתחוללת ומביאה לתחושת 'אוש בקרב הציבור, הפנייה לנביא להתערב, הנס שעליו מנבא הנביא, והתגשמות הנס, המחלצת את הציבור מן הפורענות שנחתה עליו (דוגמאות נוספות לכך הן מלכים ב' ו', ח-כג; ו', כד-ז, כ).

רוב הסיפורים הנבואיים על אלישע שולבו בדברי ימיו של יורם בן אחאב (יוצאי דופן הם שני הסיפורים במלכים ב' יג, יד-כא). אין זה מענייננו לדון בשאלה, מדוע החליט מחבר ספר מלכים לשלב את סיפורי אלישע במקום זה. אסתפק בהצגת המסקנה, ששותפים לה כיום מרבית החוקרים, שאלישע פעל לאמיתו של דבר בימי המלכים מבית יהוא, והסיפורים שיוחסו לימי יורם קשורים לאמיתו של דבר לימיהם של יהוא, יואחז וראשית ימי יואש.³³ לפי המסופר במקרא החל אלישע לפעול עוד בסוף ימי אחאב (מלכים א' יט, טו-כא), שליט שנפטר או נהרג בשנת 853-852 לפני סה"נ בקירוב, ומת בימי יואש בן יואחז (מלכים ב' יג, יד-כא), שליט שעלה למלוך סביב 800 לפני סה"נ. לכאורה הוא פעל במשך יותר מחמישים שנה, תחילה לצדו של אליהו ולאחר מכן באופן עצמאי. ואולם, חוקרים הטילו ספק במהימנות הסיפורים המקראיים, שלפיהם פעל אלישע עוד בימיהם של אחאב ויורם בנו. בהקשר זה גם הועלתה הטענה, שתחילה סופר הסיפור במלכים ב' ג על נביא אנונימי, ורק בעיבוד מאוחר זוהה נביא זה עם אלישע. אף כך הועלתה ההשערה, ששמותיהם של מלכי ישראל ויהודה לא נזכרו בסיפור הקדום. זיהוי שני השליטים עם יורם ויהושפט נעשה בידי עורך מאוחר, שעיבד את הסיפור הנבואי, התחבט בבעיית שיוכו והכריע שהדמויות האנונימיות הן אישים אלה דווקא.³⁴

כנגד השערות אלה יש להדגיש, שבסיפור מופיעים מספר יסודות הקושרים אותו באופן הדוק לאלישע ולסוף ימי בית עמרי:

(א) המספר הציג את מרד מישע, שפרץ לאחר מות אחאב, כמניע למסע. יורם מלך ישראל נזכר פעם אחת (פסוק ו) ואילו יהושפט מלך יהודה נזכר חמש פעמים. מי שיטען שהסיפור מתאר תקופה אחרת יאלץ להשמיט הן את שמות המלכים והן את ההסבר לסיפור (ד-ה).

32 א' רופא, סיפורי הנביאים, ירושלים תשמ"ג, עמ' 53-67.

33 רופא, שם, עמ' 64-65, ושם ספרות נוספת בהערה 25; A. Jepsen, 'Israel und Damascus', *Archiv für Orientforschung*, XIV (1942), pp. 153-172.

34 ברנהרדט (לעיל, הערה 30), עמ' 11-22; ברטלט (לעיל, הערה 30), עמ' 141-145; ווירטוויין (לעיל, הערה 31), עמ' 279; J.M. Miller, 'The Elisha Cycle and the Accounts of the Omride Wars', *Journal of Biblical Literature*, LXXXV (1966), pp. 441-449, 454; M. Noth, *The Deuteronomistic History (JSOT, Supplement Series, 15)*, Sheffield 1981, pp. 135-136, n. 49. M. Cogan & H. Tadmor, *II Kings (The Anchor Bible)*, Garden City, NY 1988, p. 49.

ואולם, ללא דברי ההסבר נשארת הפרשה כולה בלא רקע הולם. ואם ההסבר מקורי, הרי שיוזם בן אחאב הוא בהכרח המלך שעליו סופר הסיפור ואין טעם לטעון למשניותו בפרשה. (ב) תארוך המסע המשותף של מלכי ישראל ויהודה לראשית שושלת יהוא איננו אפשרי, בגלל יחסי האיבה ששררו בין שתי הממלכות לאחר מרד יהוא. מצב דברים זה נמשך גם בימי של יואש מלך ישראל, אשר לחם באמציה מלך יהודה. לעומת זאת, תארוך המסע לימי יורם מלך ישראל עולה בקנה אחד עם כל הידוע על הברית שנקשרה בין שתי הממלכות בתקופת שלטונם של המלכים מבית עמרי. על קשרים אלה ניתן ללמוד גם מכתובת ארמית מתל דן, המספרת שיוזם מישע מלך יהודה נהרגו בקרב עם חזאל מלך ארם (השוו: מלכים ב' ח, כח-כט).³⁵

(ג) בפסוק יג אומר אלישע אל מלך ישראל: 'מה לי ולך? לך אל נביאי אביך ואל נביאי אמך'. ברור שהמחבר הכיר את מחזור סיפורי אליהו (מלכים א' יח-יט), ובדבריו על 'אביך' ו'אמך' כוונתו לאחאב ולאויזבל. יורם בן אחאב הוא בהכרח השליט שאליה מכוון פסוק זה. (ד) אלישע מוצג בסיפור כתלמידו של אליהו וכמי שזה עתה החל לפעול באופן עצמאי (פסוק יא: 'ויאמר: פה אלישע בן שפט אשר יצק מים על ידי אליהו'). המחבר הכיר אפוא את סיפור הסמכתו של אלישע בידי אליהו (מלכים א' יט, טו-כא) ואת סיפור עלייתו של אליהו לשמים שבו הפך אלישע ליורשו (מלכים ב' ב, א-יח), ושילב את הסיפור בראשית דרכו העצמאית של אלישע. בסיפורים הבאים (מלכים ב' ד, א-ה, טו) כבר מופיע אלישע כנביא ששמו יצא לתהילה בכל רחבי הממלכה.

לאור דיון זה ניתן לקבוע, שהסיפור על מסע שלושת המלכים נקשר מלכתחילה ליורם בן אחאב ושולב בתפר שבין סוף מחזור סיפורי אליהו לראשית מחזור סיפורי אלישע. מחבר הסיפור הכיר את מחזור סיפורי אליהו ואת מקומו של אלישע בתוכו (בפסוק יג יש רמז לנביאי הבעל והאשרה ולדמויותיהם של אחאב ואויזבל, ובפסוק יא יש רמז לסיפור על הסמכתו של אלישע בידי אליהו). עלינו לנסות לקבוע אם הסיפור נתחבר ביחד עם מחזור סיפורי אליהו ואלישע או אחריהם. אלישע פעל כאמור בימי המלכים מבית יהוא, ועל כן שיבוץ מחזור סיפורי אלישע לימי יורם בן אחאב שגוי מעיקרו. הקישור בין יורם לאלישע המתואר בסיפור שלנו שגוי אף הוא, אבל אין להסיק מכך שהסיפור נכתב מתחילה על נביא אנונימי והוא זוהה עם אלישע במועד מאוחר יותר. סיפור מסע המלכים נגד מואב נכתב מלכתחילה על יורם, יהושפט ואלישע, והקישור המוטעה ביניהם צמח מקולמוסו של מחבר סיפור זה.

אי התאמתו של הסיפור לימי יהושפט עולה גם מן הסתירה בין הכתוב בדברי ימי יהושפט (מלכים א' כב, מח): 'ומלך אין באדום; נצב מלך', לבין הופעתו של מלך אדום בסיפור הנבואי (פסוקים ט, יב). לפי הרצף בספר מלכים מרדה אדום ביהודה בימי יהורם בן יהושפט, ורק אז עלה למלוך מלך באדום (מלכים ב' ח, כ-כב).

35 א' בירן וי' נוה, 'כתובת ארמית מתקופת בית ראשון מתל דן', קדמוניות, כו (תשנ"ד), עמ' 74-81; הנ"ל, 'הכתובת מדן, המצבות והחוצות', שם, כח (תשנ"ה), עמ' 39-45; נאמן (לעיל, הערה 15), עמ' 112-118, ושם ספרות נוספת.

בניסיון לפתור את הסתירה בין הסיפור שלנו לדברי ימי יהושפט ויהורם בנו הועלו מספר סברות. חוקרים אחדים שיערו, שנציב יהודה הוא שעמד בראש הצבא האדומי שיצא למערכה והוא נושא בסיפור את התואר 'מלך אדום'.³⁶ אחרים טענו שמדובר באדומי שכיהן כנציב, ולכן מנקודת מבט יהודאית נחשב לנציב ומנקודת מבט מקומית נחשב למלך, והסופר אימץ את התפיסה האחרונה והציג אותו כמלך אדום.³⁷ ואולם, ספק אם יש להסברים אלה על מה שיסמוכו. עלינו לזכור שהמסע עבר באדום והשם 'אדום' מילא תפקיד חשוב בעלילה (פסוק ח: 'מדבר אדום'; פסוק כ: 'דרך אדום'; פסוק כב: 'מים אדמים כדם'). מחבר הסיפור הניח שהמעבר באדום חייב השתתפות של אדומים במסע, ולכן צירף את מלך אדום לברית.³⁸ המחבר לא שם לב לכך שהמלוכה נכונה באדום רק במועד מאוחר יותר, ועל כן שיבוצו של מלך אדום בפרשת המסע הוא אנכרוניזם. בדומה לזרם וליהושפט, גם מלך אדום שייך לסיפור שיצא מקולמוסו של מחבר הפרשה.

לסיכום, יש לדחות את הטענה שהסיפור בפרק ג של ספר מלכים ב' סופר מתחילה על אישים אחרים מאלה הנזכרים בו או על תקופה מאוחרת יותר ('ימי בית יהוא'). הסיפור נתחבר כמקשה אחת בידי מחבר אחד וכל היסודות המופיעים בו שייכים לו באופן אורגני.³⁹ בסיפור משולבים יסודות שונים, שקצתם אינם מתאימים למציאות של התקופה שאלה הם מיוחסים. ייחוס שגוי זה נובע מכך שהסיפור נכתב זמן רב לאחר תום האירועים המסופרים בו, ומחברו כבר לא הכיר את המציאות בתקופה שעליה סיפר. בשל איידיעתו את המציאות הקדומה שילב המחבר בעלילה אישים ויסודות השייכים לאמיתו של דבר לפרקי זמן שונים בדברי ימיהן של ממלכות ישראל ויהודה. המחבר הכיר את מחזורי הסיפורים של אליהו ואלישע וכתב סיפור המשתלב היטב בתפר שבין שני מחזורים אלה.

במוקד הסיפור שלנו נמצאים הנביא ונבואתו וכן הדוקטרינה שדבר ה' היוצא מפי נביא ה' מתקיים בדיוק מוחלט. ואולם, בסיום הסיפור הציג המחבר גם את מגבלותיו של הנביא, שהרי התוצאה הסופית של המסע עומדת בסתירה לרוח נבואתו אף שנבואתו מתקיימת במלואה. ואולי יש בסיום זה משום ביקורת סמויה על הנבואה ועל הנביאים בישראל. רוב הסיפור סובב סביב שתי הנבואות של אלישע והתגשמותן, וההתכנסות לקראת המסע והמעבר במדבר אדום מספקים את הרקע לכך. דומה שרק הפתיחה לסיפור אינה קשורה לנביא ולנבואה ותפקידה להקדים מבוא שיספק את הרקע לפרשת המסע. יש לשקול את האפשרות שדווקא בחלק זה, ואולי גם בסיומו החריג של הסיפור, נשמרו המקורות הקדומים, שסביבם טווה המחבר את השתלשלות העלילה.

36 ליור, תשל"ב (לעיל, הערה 1), עמ' 215; R. Kittel, *Geschichte des Volkes Israel*, II, Gotha: 1917³, p. 401, n. 2; J.A. Montgomery, *A Critical and Exegetical Commentary on the Books of Kings* (International Critical Commentary), Edinburgh 1951, p. 360

37 כוגן ותדמור (לעיל, הערה 34), עמ' 44-45.

38 ברטלט (לעיל, הערה 30), עמ' 143.

39 לונג (לעיל, הערה 30, עמ' 337-348) עמד היטב על אחדותו של הסיפור. ראו גם בפירושו לספר מלכים: B.O. Long, *2 Kings* (The Forms of the Old Testament, 10), Grand Rapids 1991, pp. 38-48

בסיפור בולטת האהדה למלך יהודה והעוינות למלך ישראל. מיד משתגלית מצוקת המים מגיב יורם בדברי יאוש ומייחס לה' כוונות לא לו (פסוקים י, יג), ואילו יהושפט יוזם את הפנייה לה' כדי לקבוע את כוונתו האמיתית (פסוק יא). יורם אף איננו יודע שאלישע נמצא במחנה ועבדו הוא שמגלה לו זאת (פסוק יב). בניגוד לו יודע יהושפט על מעמדו של אלישע כנביא לה' (פסוק יב). תחילה מסרב אלישע לנבא ליורם ומפנה אותו לכתובת החולמת את בנו של אחאב: נביאי הבעל והאשרה (פסוק יג). רק אחר כך הוא מתרצה, בשל השתתפות יהושפט במסע (פסוק יד). ברור אפוא שהמחבר פרוֹ-יהודאי והסיפור נתחבר בממלכת יהודה. יהושפט מוצג כמלך חסוד, הנוהה אחר ה' ונביאיו, בניגוד למלך ישראל, שנתפס על נקלה לבהלה ולא הכין אמצעים לדרוש בה' במהלך המסע. מזלו שיחק לו שאלישע נמצא במחנהו. שני יסודות נוספים המופיעים בסיפור מחייבים דיון מיוחד.

(א) בפסוק כו מסופר שמלך מואב לקח 'שבע מאות איש שלף חרב להבקיע אל מלך אדום'. 'להבקיע אל' משמעו 'לפרוץ בכיוון ל...'. בניסיון להסביר את הכתוב שיערו חוקרים, שמלך אדום היה החוליה החלשה בברית ולכן ניסה מלך מואב לפרוץ את המצור במקום שבו ניצב הצבא האדומי. ואולם, לא רק שפירוש זה אינו עולה בקנה אחד עם הכתוב 'להבקיע אל מלך אדום', אלא שבסיפור אין כל רמז לכך שאדום נתפסה כחוליה החלשה בברית.⁴⁰ בתרגום השבעים כתוב 'ארם' במקום 'אדום' וחוקרים רבים העדיפו נוסח זה על פני נוסח המסורה.⁴¹ יש לשים לב לכך שבמחזור סיפורי הנביאים שנקשרו לימי בית עמרי מופיעה ארם באופן עקבי כאויב לישראל (מלכים ב' כ, כב; וכן בכל מחזור סיפורי אלישע). לכן יש טעם רב בהנחה שנוסח תרגום השבעים משקף את הטקסט המקורי. המחבר רצה אפוא לתאר כיצד ניסה מלך מואב לפרוץ דרך אל בן-בריתו הטבעי, יריבו המר של מלך ישראל. ולמותר לציין שגם יסוד זה הולם טוב יותר את המציאות בימי יהוא מאשר את מצב הדברים בימיו של יורם בן אחאב, ועל כן יש לצרפו לרשימת האנכרוניזמים שמנתי קודם לכן.

(ב) בשיאו של המסע נגד מואב הטילו שלושת המלכים מצור על קיר חֲרָשֶׁת, אל נכון בירתו של מלך מואב. העיר נזכרת שוב (בכתיבים קיר חֲרָשֶׁת, קיר חֲרָשׁ) בנבואותיהם של ישעיה (טז, ז, יא) וירמיה (מת, לא, לו). בישעיה טו, א נזכרת קיר מואב במקביל לער מואב. מרבית החוקרים זיהו אותה עם קיר חרש(ת) וקבעו את מקומה במצודה הצלבנית באל-כרך, מדרום לארנן.⁴² זיהוי זה שנוי במחלוקת בין חוקרים.⁴³ בארבע המובאות מישעיה ומירמיה

40 ליזור, תשל"ב (לעיל, הערה 1), עמ' 218 והערה 53; כוגן ותדמור (לעיל, הערה 34), עמ' 47; A. Šanda, *Die Bücher der Könige übersetzt und erklärt*, II (*Exegetische Handbuch zum Alten Testament*, 9/2), Münster 1912, p. 23

41 מונטגומרי (לעיל, הערה 36), עמ' 363; J. Gray, *I & II Kings – A Commentary* (Old Testament Library), Philadelphia 1970, p. 484, n. d; D. Barthélemy, *Critique textuelle de l'Ancien Testament*, 1. Josué, Juges, Ruth, Samuel, Rois, Chroniques, Esdras, Néhémie, Esther (*Orbis Biblicus et Orientalis*, 50/1), Fribourg-Göttingen 1982, p. 384

42 ב' עודד, 'קיר חרש, קיר חרש(ת) וקבעו את מקומה במצודה הצלבנית באל-כרך, מדרום לארנן', 177-181, ושם ספרות נוספת.

43 מספר חוקרים חלקו לאחרונה על זיהוי זה. ראו: סמליק (לעיל, הערה 10), עמ' 85-89; S. Krauss,

שבהן נזכרת קיר חרש(ת) היא מופיעה בתקבולת עם מואב, והוצע ששמה שימש כינוי לעג לממלכה, המצגת כקיר הבנוי מלבני חרס (שאינו מוצק כקיר אבן).⁴⁴ קיר מואב, לעומת זאת, מופיע בתקבולת עם ער מואב. מנפרד וייפרט שיער שהיא היתה בירתה של ער, הפחוזה המואבית שמדרום לים המלח, וזיהה אותה באל-כרך.⁴⁵ בתעודות מן התקופה הרומית והביזנטית מכונה אל-כרך בשם Xarakmuba, ולפיכך היא מזוהה במידה רבה של ודאות עם קיר מואב. ואולם, זיהויה עם קיר חרש(ת) איננו מובן מאליו.

ג'ונס הראה שהתרגום הארמי והתרגום היווני לישעיה ולירמיה כבר לא הבינו שקיר חרש(ת) הוא שם מקום ותרגמו את השם באופן מילולי.⁴⁶ מסתבר אפוא שבמרוצת התקופה הפרסית כבר נשכח מקומה. בשבר מצבה שנמצא באל-כרך נזכר '[... כ]משיית מלך מואב' (ראו דיון בשבר המצבה לעיל, בפירוש לכתובת מישע). במידה שהכתובת אכן נכתבה בידי מישע, יכול הדבר להעיד על פעילותו במקום, אבל מכלל השערה לא יצאנו.

חוקרים אחדים חלקו על הזיהוי של קיר חרש(ת) באל-כרך והציעו זיהויים אחרים. ג'ונס הציע לזהות את קיר-חרשת בקצה הצפוני של מואב,⁴⁷ ואילו סמליק העלה את ההשערה שקיר-חרשת אינה אלא קרחא, בירת מישע. באופן זה הוא ניסה לקשור בין כתובת מישע לסיפור שלנו ולזהות את העיר, שהותקפה בידי שלושת המלכים, עם עיר הבירה שבנה מישע ליד דיבון.⁴⁸

ואולם, שתי ההצעות אינן מסתברות. לצד קיר חרש(ת) נזכרת בנבואות ישעיה וירמיה גם העיר דיבון ומדובר אפוא בשני מקומות שונים. זאת ועוד, נתיב מסעם של שלושת המלכים, מדרום לים המלח, אינו הולם אתר בצפון מואב. דווקא הסיפור במלכים ב' ג, על מסע בנתיב דרומי, מרמז שיש לבקש את קיר חרשת מדרום לנחל ארנון. למרות חוסר הוודאות בזיהוי קיר חרש(ת), מוטב כמדומה לאמץ את הזיהוי המקובל ולזהותה באל-כרך, העיר המרכזית באיזור שמדרום לארנון. מסע שלושת המלכים נערך אפוא לאיזור שמדרום לנחל ארנון, והתוקפים נכשלו בניסיון לכבוש את העיר המרכזית שבאיזור ונסוגו כלעומת שבאו. זיהוי זה עומד כמובן בסתירה לעדות של כתובת מישע, שדיבון היתה עיר מושבו ובירת ממלכתו של מישע.

'Städtenamen und Bauwesen', ZAW, XXVIII (1908), pp. 267–269; J.M. Miller, 'Moab and the Moabites', *Studies in the Mesha Inscription* (above, n. 2), pp. 35–36 (לעיל, הערה 7), עמ' 24–3.

R. de Vaux, *Les Livres des Rois (La Bible de Jérusalem)*, Paris 1949, p. 133 44 שם, עמ' 18–17.

M. Weippert, 'Ar und Kir in Jesaja 15,1 mit Erwägungen zur historischen Geographie Moabs', ZAW, CX (1998), pp. 547–555 45

ג'ונס (לעיל, הערה 7), עמ' 9–13. 46

שם, עמ' 18–22. 47

סמליק (לעיל, הערה 10), עמ' 85–89. 48

2. בין היסטוריה לאגדה: הסיפור על מסע שלושת המלכים נגד מואב

בפתח הדיון ראוי לציין שורה של קווים הקושרים את הסיפור על מסע שלושת המלכים נגד מואב (מלכים ב' ג) עם הסיפור על מות אחאב בקרב ברמות גלעד (מלכים א' כב):⁴⁹

- (א) שני הסיפורים מתארים מסע מלחמה המורכב בעיקרו משלושה חלקים: (1) מצב המוליך להסכם על יציאה משותפת למלחמה; (2) התייעצות עם נביא או עם נביאים ערב המלחמה; (3) תיאור הקרב ותוצאותיו.
- (ב) בשני הסיפורים מזמין מלך ישראל את יהושפט מלך יהודה לצאת עמו לקרב והאחרון נענה להזמנה במילים זהות ('כמוני כמוך כעמי כעמך כסוסי כסוסיך', מלכים א' כב, ד; מלכים ב' ג, ז).
- (ג) בשני הסיפורים יוזמים בני הברית מסע נגד ממלכת אויב השוכנת במזרח (ארם ומואב) ותוצאות המסע הן לרעת ישראל.
- (ד) בשני הסיפורים מוצג יהושפט באור חיובי בקשר לדרישה בנביא (מלכים א' כב, ה-ז; מלכים ב' ג, יא-יב, יד). יתר על כן, היוזמה לפנייה לנביא מוצגת בשני הסיפורים במילים כמעט זהות ('האין פה נביא לה' עוד ונדרשה מאתו', מלכים א' כב, ז; 'האין פה נביא לה' ונדרשה את ה' מאתו', מלכים ב' ג, יא).

בפרק הקודם עמדתי על כך שמחבר הסיפור בפרק ג הכיר את מחזור סיפורי אליהו, כולל מינויו של אלישע ליורשו ולממשיך דרכו של אליהו, ושילב את הסיפור בתפר שבין מחזורי הסיפורים של אליהו ואלישע. לאור הזיקה ההדוקה בין הסיפורים במלכים א' כב ובמלכים ב' ג ניתן להציע, שהסיפורים על מות אחאב בקרב עם ארם ועל מסע שלושת המלכים נגד מואב נתחברו בעת ובעונה אחת בירושלים, ומחברם ניסה להציג באור חיובי את חלקו של יהושפט במסעות שערך עם מלכי ישראל. לפי השערה זו, חיבר סופר יהודאי מאוחר חיבור בן שני חלקים, כשלנגד עיניו עמד מחזור סיפורי אליהו ואלישע. הוא שילב בו את יהושפט ותיאר אותו כמלך נאמן לה', בניגוד לאחאב וליוורם, מלכי ישראל החוטאים. ייתכן אפוא שסיפור המסע נגד מואב נקשר מתחילה לסוף הסיפור במלכים א' כב, ופסוקי הפתיחה למרד מישע הם המשך ישיר לפרשת מות אחאב בקרב ברמות גלעד. לפי השערה זו, הפריד מחבר ספר מלכים (הדוטריוניסטי, דהיינו ההיסטוריון שכתב את החיבור המקיף את הספרים דברים-מלכים) את הסיפור המקורי לשני חלקים, צירף את חלקו האחד לסוף ימי אחאב ואת חלקו האחר לראשית ימי יורם בנו.

ואכן, יש לשים לב לנוסחת הסיום של יהושפט (מלכים א' כב, מו): 'זיתר דברי יהושפט וגבורתו אשר עשה ואשר נלחם...'. נוסחאות דומות מופיעות רק בפסוקי הסיום של יואש וירבעם ב' מלכי ישראל (מלכים ב' יג, יב; יד, טו, כח), שני מלכים שהפרטים על מלחמותיהם

49 שווייצר (לעיל, הערה 30), עמ' 32-35; שטיף (לעיל, הערה 30), עמ' 67-71, 152-158; H. Weippert, 'Ahab el campeador? Redaktionsgeschichtliche Untersuchungen zu 1 Kön. 22', *Biblica*, LXIX (1988), pp. 466-469.

וניצחונותיהם אכן מופיעים בספר מלכים. מהו אפוא הרקע לאזכור מלחמותיו וגבורתו של יהושפט בפסוקי הסיום שלו? בספר מלכים נזכרות רק שתי מלחמות שבהן השתתף יהושפט: הקרב ברמות גלעד (מלכים א' כב) והמסע נגד מואב (מלכים ב' ג). מסתבר ששתי הפרשיות היו מוכרות למחבר פסוקי הסיום (הדוטרונומיסט) והוא כיוון אליהן כשכתב על מלחמתו וגבורתו של יהושפט. יש בכך כדי לחזק את המסקנה, ששני החיבורים נתחברו בשלב קדם-דוטרונומיסטי והדוטרונומיסט הוא שהפריד ביניהם ושילבם בחיבור המקיף שחיבר. במסקנה זו ברצוני לחלוק על ההשקפה שהביעו לא מעט חוקרים, ששני הסיפורים לא נכללו בהיסטוריה הדוטרונומיסטית ושולבו בה רק בשלב מאוחר, בתר-דוטרונומיסטי.⁵⁰

עוד נראה לי, שגם הכתוב 'ומלך אין באדום, נצב מלך' (מלכים א' כב, מח) מלמד שלנגד עיניו של מחבר ספר מלכים עמד הסיפור על מסע שלושת המלכים נגד מואב. לפני מחבר זה היו שני מקורות קדומים: הסיפור שלנו והכרוניקה שסיפרה על מרד אדום ביהורם בן יהושפט (מלכים ב' ח, כ-כב). במאמץ ליישב את הסתירה בין שני המקורות הוא הצליח לרבע את העיגול: מצד אחד אדום כפופה ליהודה ובראשה עומד נציב ומצד אחר עומד בראשה מלך, שהרי 'נצב מלך'.

עמדתי על כך שהסיפור על מסע שלושת המלכים נגד מואב נתחבר בממלכת יהודה במועד מאוחר למדי. תאריך מאוחר זה מסביר מדוע פרטים שונים המופיעים בו אינם משקפים את התקופה שאליה הם מיוחסים. בין אלה ניתן לציין את הפרטים הבאים:

- (1) הקשר בין אלישע למסע שלושת המלכים נשען על הכרת מחזור סיפורי אליהו ואלישע. המחבר הכיר את הסיפורים על סמיכת אלישע בידי אליהו ועל פעולתו המאוחרת לצד מלך ישראל, וכן את תארוך מחזורי הסיפורים על אליהו ואלישע לימי אחאב ויורם בנו. לאור זאת הוא שילב את נבואת אלישע בסיפור על המסע שערכו יורם ויהושפט והציג אותו כמי שהוסמך לא מכבר בידי אליהו אך טרם הפך לדמות 'לאומית' מרכזית בממלכת ישראל. אלישע ההיסטורי פעל בימי בית יהוא וספק רב אם נטל חלק במסע שערך יורם נגד מואב לאחר מות אביו.
- (2) מלך יהודה בזמנו של יורם בן אחאב היה יהורם בן יהושפט מלך יהודה, שבשנותיו הראשונות היה עוצר יחד עם יהושפט אביו, ובשנותיו המאוחרות הפך להיות שליט יחיד (מלכים ב' ג, א; ח, טז). מסתבר שהדיעות המועטות שהיו לנגד עיני המחבר על המסע שערך יורם נגד מואב לא כללו את זהותו של מלך יהודה. מכיוון שיהושפט התאים לדמותו של מלך יהודה שאותה ביקש לצייר יותר מאשר יהורם, שנשא לאשה את עתליה בת עמרי/אחאב והצטייר כמלך חוטא, העדיף המחבר לתאר את יהושפט כמי שנטל חלק במסע. אף יש לזכור שהחיבור המקורי המשוער כלל שתי מלחמות, האחת נגד ארם בימי אחאב והאחרת נגד מואב בימי יורם בנו, ורק יהושפט, בן זמנו של אחאב, התאים למלחמה הראשונה. שילובו של יהושפט בתיאור שני המסעות

50 לדין בשאלה זו ראו: N. Na'aman, 'Prophetic Stories as Sources for the Histories of יהושפט and the Omrides', *Biblica*, LXXVIII (1997), pp. 153–173. ושם ספרות קודמת.

- נעשה בשל התאמתו לדמות המבוקשת של מלך יהודה ובשל הרציפות בין שני חלקי הסיפור. ואולם, ספק אם אכן נטל חלק במסע.
- (3) המלוכה באדום נוסדה רק בימי יורם בן יהושפט (מלכים ב' ח, כ-כב), ובתקופה שלאחר מכן היתה אדום אויבת לישראל (השוו: מלכים ב' יד, ז). הזכרת מלך אדום כאחד מבעלי הברית בימי יורם בן אחאב היא אנכרוניזם, המשקף את המציאות בזמנו של המחבר המאוחר.
- (4) הצגת ארם כאויבת של ישראל וכבעלת ברית טבעית למואב (מלכים ב' ג, כו) אינה הולמת את ימי בית עמרי, כי אז נקשרו ישראל וארם בברית שלחמה נגד אשור. מצב דברים זה השתנה רק עם עלייתו של חזאל לשלטון בארם, בשנת 843 לפני סה"נ בקירוב. הצגת היריבות והמאבקים בין ארם לישראל בימי בית עמרי, יריבות המשתקפת בשורה של סיפורי נביאים (מלכים א' כב; מלכים ב' ד-ח), נשענת על זיכרון מוטעה של המציאות בתקופה קדומה זו.⁵¹
- (5) קיר חרשת מוצגת בסיפור שלנו כבירתו וכעיר מעוזו של מישע, אבל לאמיתו של דבר ישב מישע בדיבון ולאחר מכן בקריחו, הבירה החדשה שבנה בשכנות לדיבון. יתר על כן, בסיפור על מסע שלושת המלכים מוצג האיזור שמדרום לארנון כלבה של ממלכת מואב, ובמרכזו של איזור זה שכנה בירת מואב, קיר חרשת. לעומת זאת מכתובת מישע עולה, שלפחות מקצת המחוז שמדרום לארנון (איזור חורונים/חורנון) לא נכלל בתחומו והוא כבש אותו רק בשלב מאוחר.
- (6) רשימת חמשת האנכרוניזמים משקפת את תמונת עולמו של המחבר. הוא חי בממלכת יהודה בתקופה מאוחרת, זמן רב לאחר תום המאורעות שעליהם סיפר, וידע רק מעט על המציאות בימי בית עמרי. לו רצה המחבר לתאר באופן מדויק את המציאות בתקופה קדומה זו, ספק אם היה ביכולתו לעשות זאת. אף יש לזכור שהסוגה של סיפור נבואי לא באה להציג באופן מדויק את מאורעות העבר. השילוב של יסודות ספרותיים שונים ומגוונים בעלילה, והשלמת פערים בהתאם למגמת המחבר, הם חלק בלתי נפרד מסיפורים אלה. מסתבר שמחבר הסיפור על מסע שלושת המלכים השתית את חיבורו על גרעין היסטורי קטן, שעליו למד ממקור שנמצא לו. מסביב למקור זה הוא ארג את סיפורו, שבמרכזו נמצאת נבואת איש האלוהים והתגשמותה, ובמסגרתו ביקש להציג את מלך יהודה באור חיובי, תוך הבלטת הניגוד בינו לבין מלך ישראל, שותפו למסע נגד מואב.

דומה שבסיפור על מסע שלושת המלכים נגד מואב ניתן לזהות גרעינים היסטוריים

בודדים.⁵²

idem, 'The Contribution of Royal Inscriptions for a Re-evaluation of the Book of Kings as a Historical Source', *JSOT*, LXXXII (1999), pp. 6-8. ושם ספרות קודמת.

לזיכרון המתנהל לאחרונה בשאלה אם ניתן לאתר באגדות 'גרעינים היסטוריים' קדומים, או שמא האגדות משקפות רק את זמנם של המספרים האחרונים, ראו: ע' יסף, 'אגדה והיסטוריה: היסטוריונים קוראים באגדות עבריות מימי הביניים', ציון, סד (תשנ"ט), עמ' 187-220, ושם ספרות נוספת; מ'

- (1) נראה שהמחבר התבסס על הידיעה שמצא במקורותיו, שמואב מרד בישראל לאחר מות אחאב (מלכים א' א, א; ג, ד-ה).
- (2) אף ייתכן שנמצא למחבר סיפור, בעל פה או בכתב, על מסע שערכו מלכי ישראל ויהודה נגד מואב ועל כישלון המצור על קיר חרשת, אל נכון בעקבות קורבן הבן הבכור שהקריב מלך מואב בעת המצור, מעשה שהחריד את לב התוקפים וגרם לנסיגתם. גרעין היסטורי זה מתאים היטב לימי בית עמרי, כי אז עמדו ממלכות ישראל ויהודה בברית ובוודאי גם שיתפו פעולה במישור הצבאי. אישור לברית בין שתי הממלכות יש בכתובת הארמית מתל דן, המלמדת על מותם של יורם מישוראל ואחזיהו מיהודה בקרב נגד חזאל מלך ארם (ראו לעיל, ליד הערה 35).
- (3) ספק אם תיאור המסע דרך מדבר אדום נשען על מקור קדום. דומה שמסקנה זו נשענת על הקביעה שקיר חרשת, שמקומה אולי באל-כרך, הושמה אז במצור.

לסיכום, ניתן לקבוע שרוב הפרטים בסיפור על מסע שלושת המלכים צמחו בדמיונו היוצר של מחבר שפעל בממלכת יהודה בתקופה מאוחרת למדי, אולי זמן לא רב לפני חיבורה של ההיסטוריה הדוֹטְרוֹנוֹמִיסְטִית.⁵³ פרטים מעטים למדי משקפים את זכר התקופה שאליה הם מיוחסים: מרד מישע שהיה משועבד קודם לכן לישראל, הניסיון לדכא את המרד בימי יורם בן אחאב, וכישלון המסע שנערך בשותפות עם מלך יהודה.

ג. המאבק בין מואב לישראל וכינון ממלכת מואב במאה ה' לפני סה"נ

על האפשרויות והמגבלות הכרוכים במתן פירוש לכתובות מלכים, ובכללן כתובת מישע, כבר עמדתי בחלקו הראשון של המאמר, ואף הדגשתי את המגמות האידיאולוגיות והתעמולתיות הבולטות בכתובת. כמו כן עמדתי על המועד שבו נחתברה, אל נכון בשנותיו המאוחרות של המלך, שנים רבות לאחר פרוץ המרד. המעטה הספרותי-האידיאולוגי והאופי התעמולתי מחייבים את החוקר לנהוג בכתובת בשיקול דעת ובזהירות, אבל אינם שוללים אותה כמקור היסטורי. כתובת מישע היא המקור המפורט היחיד שנכתב בעבר הירדן במאה ה' לפני סה"נ ושרד לנו. לכן יש לו חשיבות לחקר היחסים בין ממלכת ישראל למואב בראשית האלף הראשון לפני סה"נ, בתקופה שבה נאבקו שתי הממלכות על השליטה בחבלי המישור שבין נחל ארנון לוואדי כפרין.

רוסמן, 'אומנות ההיסטוריוגרפיה ושיטות הפולקלור', ציון, סה (תש"ס), עמ' 209-218; ע' יסיף, "'אגדה והיסטוריה" במחשבה שנייה, שם, עמ' 219-227.

53 בשל אי-התאמות אלה הטילו מספר חוקרים ספק בשיוך המסע לימי יורם בן אחאב והציעו לתארוך לימי יואש בן יואחז, בראשית המאה ה' לפני סה"נ. ראו: ברנהרדט (לעיל, הערה 30), עמ' 11-22; טים (לעיל, הערה 30), עמ' 171-180; K.H. Bernhardt, 'The Political Situation in the East of Jordan during the Time of King Mesha', *Studies in the History and Archaeology of Jordan*, I, ed. A. Hadidi, Amman 1982, pp. 163-167. ואולם, להשערה זו אין יסוד של ממש והיא נובעת מאי הבנת המועד המאוחר שבו נכתב הסיפור ומחוסר הבנה לידע המוגבל שהיה למחבר הסיפור על התקופה שאותה תיאר בחיבורו.

לעומת כתובת מישע, שנכתבה בשנותיו המאוחרות של המלך, נכתבו התיאורים המקראיים על יחסי ישראל עם מואב, ובכללם הסיפור על מסע שלושת המלכים נגד מואב, בתקופה מאוחרת – מאות שנים לאחר תום האירועים המסופרים בהם – ומתוך מגמות אידיאולוגיות ותיאולוגיות מובהקות. במקרים רבים קיים ספק אם לרשות המחקרים המאוחרים עמדו מקורות קדומים, שעליהם יכלו להישען כדי לשחזר את המציאות הקדומה, או שמא כתבו את חיבוריהם מבלי שהיתה להם ידיעה ממשית כלשהי על התקופה שאותה תיארו. על רקע זה יש להבין את סימני השאלה הרבים שהועלו במחקר לגבי ערכם של תיאורים אלה לשחזור המציאות הקדומה ואת הנטייה של רבים מן החוקרים החדשים להשמיט אותם כליל מן הדיון בתקופות שאליהן הן מיוחסות. חוקרים אלה העדיפו לפרש את הסיפורים המתארים את יחסי מואב וישראל בתקופת קדם-המלוכה ובראשית תקופת המלוכה על רקע הזמן שבו התחברו, אל נכון בסוף תקופת המלוכה ולאחריה.

כנקודת מוצא לדיון יש לקבוע, שמערך הממלכות בארץ ישראל, משני עברי הירדן, המערך המוכר לנו מן המקרא ומתעודות חיצוניות, צמח בעיקרו בראשית האלף הראשון לפני סה"נ והתייצב במרוצת המאה ה' לפני סה"נ.⁵⁴ לתיאורים המקראיים על ממלכות עבר הירדן (עמון, מואב ואדום), שהתגבשו עוד בעת שבני ישראל נדדו במדבר, אין כמובן כל יסוד היסטורי ואין הם אלא השלכה של המציאות בזמנם של המחקרים המאוחרים על שלבי הבראשית של עם ישראל. מסקנה זו יפה גם לגבי תיאורי הכיבוש של בני ישראל בעבר הירדן ושל נחלות שבטי ישראל בעבר הירדן. מחבר סיפורי הכיבוש בספר במדבר הכליל חבלים רחבים, שנכללו בימיו בטרטוריות של ממלכות מואב, עמון ואדום, בתחום שלפי תיאורו נכבש בידי בני ישראל (במדבר כא, כא-לה; לב, וראו: דברים ב-ג). אף מחבר מערכת הנחלות התווה גבולות מלאכותיים, א-היסטוריים. מגמתו היתה לכלול בתחום נחלות שבטי עבר הירדן (ראובן, גד וחצי המנשה) חבלים רחבים שנכללו לאמיתו של דבר בתחומן של הממלכות שישבו בזמנו באזור (יהושע יב, א-ו; יג, ח-לב). גבולה של מואב הוצב אפוא על

54 על תאריך ייסודן של ממלכות עבר הירדן ראו: J.R. Bartlett, *Edom and the Edomites* (JSOT, Supplement Series, 77), Sheffield 1989; S. Timm, *Moab zwischen den Mächten. Studien zu historischen Denkmälern und Texten*, Wiesbaden 1989; U. Worschech, *Die Beziehungen Moabs zu Israel und Ägypten in der Eisenzeit. Siedlungsarchäologische und siedlungshistorische Untersuchungen im Kernland Moabs (Ard el-Kerak)*, Wiesbaden 1990; J.M. Miller (ed.), *Archaeological Survey of the Kerak Plateau*, Atlanta 1991; I. Finkelstein, 'Edom in the Iron I', *Levant*, XXIV (1992), pp. 159–172; idem, *Living on the Fringe*, Sheffield 1995; P. Bienkowski (ed.), *Early Edom and Moab. The Beginning of the Iron Age in Southern Jordan*, Sheffield 1992; U. Hübner, *Die Ammoniter*, Wiesbaden 1992; O.S. LaBianca & R.W. Younger, 'The Kingdoms of Ammon, Moab and Edom: The Archaeology of Society in Late Bronze/Iron Age Transjordan (ca. 1400–500 BCE)', *The Archaeology of Society in the Holy Land*, ed. T.E. Levy, London 1995, pp. 400–415; D.V. Edelman (ed.), *You Shall Not Abhor an Edomite for He is Your Brother. Edom and Seir in History and Tradition*, Atlanta 1995; B. Macdonald & R.W. Younger (eds.), *Ancient Ammon*, Leiden 1999

נחל ארנון ושטחי מואב שמצפון לארנון נכללו בנחלות ראובן וגד; תחומה של עמון קוצץ וגבול שבט גד נקבע לא הרחק מהבירה, רבת עמון; ותחומה של ארם דמשק קוצץ וחבלים השייכים לה נכללו בתחום נחלת חצי שבט מנשה.⁵⁵ מערכת גבולות מלאכותית זו נזכרת לעתים בביטוי נוסחתי, שבו מופיע נחל ארנון כגבול הדרומי והר חרמון כגבול הצפוני (דברים ג, ח; ד, מח; יהושע יב, א). הארנון מוצג כגבול ישראל בשורה של מובאות נוספות (במדבר כא, יג, כד, כו; כב, לו; דברים ב, כד, לו; ג, יב; יהושע יב, ב; יג, ט, טז; שופטים יא, יג, יח, כב, כו). ניתן לקבוע שתיאורי הכיבוש וההתנחלות נכתבו במגמה להרחיב ככל האפשר את תחום מושבם של שבטי ישראל, שהתנחלו לכאורה בכל חבלי הארץ, ולצמצם במידה ניכרת את תחום הממלכות שישבו לכאורה בשכנותם. מובן מאליו שאין לתיאורים אלה דבר עם ההיסטוריה הקדומה של עם ישראל. הערים הנזכרות בתיאורי הכיבוש וההתנחלות בעבר הירדן משקפות את המצב היישובי בתקופה שבה נתחברו תיאורים אלה, אל נכון בסוף ימי הבית הראשון ולאחר מכן, וניתן לשחזר באמצעותן את מערך היישובים בעבר הירדן ערב הכיבוש הבבלי, בראשית המאה ה' לפני סה"נ.

בניגוד לתיאורי הכיבוש וההתנחלות, בסיפור אהוד (שופטים ג, יב–ל) מופיע אנכרוניזם, המשקף את המציאות בגבול עם מואב בימיו של המחבר. לפי המסופר, התלכדה ברית בין מואב לעמון ולעמלק ובעלי הברית היכו את ישראל וכבשו את יריחו ('עיר התמרים'). בעקבות הכיבוש ישב עגלון מלך מואב בעיר שנכבשה וקיבל מס ומנחה מישראל. מחבר הסיפור ראה לנגד עיניו מציאות שבה ישבו המואבים בערבות מואב, מזרחה ליריחו, ובהתאם לכך תיאר מתקפה ממזרח, שבמהלכה הצליחו המואבים להכות ביריביהם ולכבוש את יריחו (השוו: מלכים ב' יג, כ–כא). סיפור אהוד משקף את המציאות הפוליטית והטריטוריאלית בתקופה שבה נכתב, אל נכון במאות הח'–הז' לפני סה"נ, שאז שכנה יריחו בגבול עם מואב והירדן חצץ ביניהם. מאליו יובן שלא ניתן להשתמש בסיפור זה לשם שחזור המציאות מאות שנים קודם לכן, בתקופה שקדמה לצמיחתן של ממלכות ישראל ומואב ולגיבוש הזהות הלאומית של שתי הממלכות (ראו להלן).

אנכרוניזם דומה משתקף גם בפרשת בלעם (במדבר כב–כד). לפי התיאור המקראי, כבשו בני ישראל את ארצו של סיחון מלך האמורי באיזור שבין הארנון ליבוק (במדבר כא, כא–כה) ונמנעו מלפגוע בתחום מואב, באיזור שמדרום לארנון. לכאורה, בלעם היה צריך להתייצב סמוך לארנון, בגבול בין מואב לישראל, ומשם לקלל את ישראל. ואולם, לפי הסיפור נלקח בלעם צפונה, לאיזור נבו ובית פעור, ומשם נקרא לקלל את ישראל (במדבר כב, מא; כג, יד, כח). שלושת המקומות שבהם בנה בלק את המזבחות (במות בעל, ראש הפסגה וראש הפעור הנשקף על פני הישימון) שכנו במאות הח'–הז' סמוך לגבול ישראל–מואב, וברור

55 לשם המחשה ראו: י' אהרוני, אטלס כרטא לתקופת המקרא, ירושלים 1964, מפות 71, 82; הנ"ל, 'ההיאחזות וההתנחלות', האבות והשופטים, בעריכת ב' מור (ההיסטוריה של עם ישראל. סדרה ראשונה: הזמן העתיק), גבעתיים–רמת גן תשכ"ז, עמ' 213–216, והמפה בעמ' 207; ז' קלאי, נחלות שבטי ישראל. מחקר בגיאוגרפיה ההיסטורית של המקרא, ירושלים תשכ"ז, עמ' 204–232, 371–374, ושם מפה מצורפת.

שלנגד עיניו של המספר עמדה מערכת גבולות זו. על כן בלעם מוצג בסיפור כמי שמשקיף על תחום ישראל משלושת המקומות הנזכרים ומברך את ישראל במקום לקללו. בעיה מיוחדת מעורר תיאור מלחמותיו של דויד במואב (שמואל ב' ח, כ): 'ויך את מואב וימךדם בחבל השכב אותם ארצה, וימדד שני חבלים להמית ומלא החבל להחיות, ויהי מואב לדוד לעבדים נשאי מנחה'. על הקשיים העצומים הכרוכים בשימוש במחזור סיפורי דויד ושלמה לשחזור ההיסטורי עמדו לאחרונה חוקרים רבים, ולא זה המקום לעסוק בכך.⁵⁶ קיימת זיקה הדוקה בין מערך הממלכות שהתקיים במרחב הדרום-סורי-הארץ ישראלי במאות הט'-הח' לפני סה"נ לבין הממלכות שנגדן לחם דויד. הדבר מעלה את המחשבה שהמציאות המאוחרת משתקפת במידה רבה בתיאור מלחמותיו וכיבושיו. יתר על כן, ממלכת ישראל בימי דויד עדיין היתה בשלבי גיבוש וליכוד ראשונים, וקשה להניח שעלה בידיו לערוך את כל המלחמות ולכבוש את כל השטחים המיוחסים לו בהיסטוריוגרפיה המקראית. מוטב אפוא לנהוג זהירות מרבית בשימוש במחזור סיפורי דויד לשם שחזור המציאות בראשית תקופת המלוכה בישראל.

ספק רב אם ניתן לדבר על ממלכה מואבית מלוכדת בתקופה שאליה מקובל לייחס את מלכות דויד (המחצית הראשונה של המאה ה' לפני סה"נ). יש לזכור שמואב שכנה באיזור ספר שהיה מיושב בדלילות, ואין לשער שדווקא באיזור זה התגבש מוסד המלוכה, עוד לפני צמיחתו וגיבושו של מוסד זה בחבלים שממערב לירדן. מוטב להניח שתחום מואב נחלק אז בין מספר ערי ממלכה, שכל אחת מהן נשלטה בידי מנהיג מקומי, והשלטון ביחידות אלה נשא אופי טריטוריאלי-שבטי. לפיכך יש להטיל ספק בהנחה שדויד כבש את מואב והפך אותה לממלכה משועבדת ('ויהי מואב לדוד לעבדים נשאי מנחה'). תמונת הממלכה המואבית שאובה כנראה מן המציאות המאוחרת, לאחר שמואב הפכה לממלכה מגובשת ומלוכדת, במחצית השנייה של המאה ה' לפני סה"נ.

מה יכול להיות הרקע לתיאור מעשי האכזריות הקיצוניים המיוחסים לדויד בפסוק הנזכר (שמואל ב' ח, כ)? שאלה זו קשורה לבעיית המקור שעליו השתית את תיאורו מחבר סיפור מלחמותיו של דויד בשכני ישראל. נראה לי שביסוד התיאור בשמואל ב' ח נמצאת כרוניקה קדומה יחסית, אולי מן המאה הח' לפני סה"נ, שליקטה אפיזודות המספרות על מלכי ישראל הקדומים.⁵⁷ ייתכן שכרוניקה זו נתחברה זמן לא רב לאחר הכיבוש המואבי של ארץ המישור, כיבוש שלוה בטבח באוכלוסייה הישראלית שישבה בשטחים שנכבשו, וזכר המאורעות עדיין היה חרות בזיכרון ההיסטורי. נראה לי שתיאור מעשי האכזריות שעשה דויד במואבים בעת הכיבוש הוא מעין 'פיוצי ספרותי' על מעשי ההרג שערכו המואבים בתושבי ישראל. הוא

56 מתוך הספרות העצומה שנכתבה בנושא ראו: H.M. Niemann, *Herrschaft, Königtum und Staat*, Tübingen 1993; V. Fritz & P.R. Davies (eds.), *The Origins of the Ancient Israelite State (JSOT, Supplement Series, 228)*, Sheffield 1996; L.K. Handy (ed.), *The Age of Solomon – Scholarship in the Turn of the Millennium*, Leiden-New York-Köln 1997.
57 N. Na'aman, 'Sources and Composition in the History of David', בתוך: פריץ ודייוויס, שם, עמ' 173-179.

מבטא את התחושה ששררה אז, שיש לנקום במואבים על המעשים שעשו בעת מלחמותיהם בישראל.

בהמשך תיאור דברי ימי דויד נזכר המפקד שערך בממלכתו (שמואל ב' כד, א-ט). לפי המסופר, הוא החל באיזור נחל ארנון (פסוק ה': 'ויעברו את הירדן ויחנו בערוער, ימין העיר אשר בתוך הנחל') ומשם המשיך צפונה והגיע 'אל ארץ תחתים חדשי', שהוא אולי שיבוש של הנוסח המקורי: 'אל ארץ תחת חרמון'.⁵⁸ נראה שתיאור המפקד של דויד נכתב בזמן מאוחר והוא תלוי במערכת נחלות השבטים. אף הוא משקף את התפיסה המרחיבה מאוד את תחום מושבם של שבטי ישראל על חשבון הטריטוריות של שכני ישראל.

לסיכום, נראה לי שכל המקורות המתארים את המגעים בין מואב לישראל בתקופת קדם-המלוכה וראשית ימי המלוכה אינם משקפים את המציאות שנתקיימה בתקופה שאליה הם מיוחסים. מן המקורות הללו ניתן ללמוד על המציאות בתקופה שבה נכתבו, על המגמות שהנחו את כותביהם ועל עולמם הדתי והאידיאולוגי, אבל לא ניתן להישען עליהם לשם שחזור ההיסטוריה הקדומה של עם ישראל.

כתובת מישע משמשת נקודת מוצא נוחה לדיון בהיסטוריה של דרום עבר הירדן בראשית האלף הראשון לפני סה"נ. הכתובת מלמדת שעמרי מלך ישראל כבש את חבלי מואב שמצפון לארנון ושעבד אותם לעולו. מסתבר שקודם לכן נחלק תחומה של מואב בין שושלות יריבות. במקום אחר העליתי את ההשערה, שסיחון מלך חשבון, הנזכר במסורת המקראית כשליט שבני ישראל כבשו ממנו את האיזור שמצפון לנחל ארנון, מלך בימיו של עמרי, והניצחון עליו היה צעד ראשון בדרך לכיבוש חבלי המישור שמדרום לחשבון בידי עמרי.⁵⁹ ניתוח כתובת מישע מלמד עוד, שגם האיזור שמדרום לארנון נכבש בידי מישע, בשלב מאוחר יותר של מלכותו. הקף תחום הממלכה בימי אבותיו של מישע אינו ידוע, ולא ניתן לקבוע אם שלטו רק באיזור שבין נחל ארנון לוואדי אל-ולה, או בכל איזור המישור שבין הארנון למידבא. נראה שעמרי ניצל את הפיצול ששרר אז בדרום עבר הירדן, כבש את כל חבלי המישור שמצפון לארנון ושעבד אותם לעולו.

אין אנו יודעים אם עמרי סיפח לארצו את מקצת הטריטוריה הכבושה והפך את תושביה ל'ישראלים'.⁶⁰ יש לזכור כי בתקופה קדומה זו, דורות אחדים לאחר כינון מוסד המלוכה בישראל ובשכנותיה, היתה ודאי ניידות רבה בהשתייכותם של תושבים לממלכות, ורק לאחר שהממלכות התמסדו וגבולותיהן התייצבו הפכה שייכות זו ברורה ומובנת מאליה. מכאן נובע גם הקושי לתחום את הגבול בין ישראל למואב ולקבוע מה השתייך לממלכת ישראל ומה נחשב לטריטוריה מואבית. ניתן להמחיש זאת באמצעות השאלה: מה היה מעמדן של מידבא,

58 P.W. Skehan, 'Yoab's Census: How Far North (2 Sam. 24:6)?', *Catholic Biblical Quarterly*, XXXI (1969), pp. 45-47. נאמן (לעיל, הערה 21), עמ' 43-45.

59 נאמן (לעיל, הערה 5), עמ' 90-91, ושם ספרות נוספת.

60 למייר (לעיל, הערה 25, עמ' 151) שיער שעמרי סיפח את ארץ מידבא לתחום שבט גד, שמרכזו בעטרות.

עטרות ויהן, שלוש הערים שעל כיבושן מספר מישע בכתובתו, ולדבריו נכללו בתחום מואב לפני הכיבוש הישראלי? האם סופחו ערים אלה, על האיזור שמסביב להן, לתחום ממלכת ישראל? שמא היו אלה מאחזים ישראליים מבודדים בטרטוריה שהיתה ברובה בעלת זיקה פוליטית-תרבותית לחבלי מואב שמדרום להם?⁶¹

חיוזק להנחה שהשלטון הישראלי נשען על ערי מבצר אחדות, ששכנו בנקודות מפתח, ניתן למצוא באופן שבו שלטה אשור באזורי החבור והפרת התיכון במאות ה"א-ה"ט' לפני סה"נ. מריו ליוורני הראה שגם בתקופות משבר לא אבדה לאשור האחיזה בחבלים אלה. היא המשיכה להחזיק במרכזים שונים באיזור, ומסעות מלכי אשור נועדו לפתוח את הנתיבים שבין מרכזים אלה ולגבות מסים מיישובים ששכנו לאורך הדרכים הראשיות.⁶² גם השלטון המצרי בכנען בתקופת הברונזה המאוחרת נשען על מרכזי שלטון אחדים שיסדו המצרים באיזור הכבוש ומהם שלטו על הווסלים בכנען. ניתן לשער אפוא שגם עמרי ואחאב הקימו מרכזי שלטון אחדים בטרטוריה הכבושה, הושיבו בהם פקידים ואנשי צבא, ובאמצעותם שלטו על השטחים שכבשו. אם השערה זו נכונה, הרי שכיבוש שלושת מרכזי השלטון הללו, ששכנו במערבה (עטרות), במרכזה (מידבא) ובמזרחה (יהן) של הטרטוריה הכבושה, הביא לקריסתו של המערך הצבאי הישראלי באיזור, וכל האזורים שמסביבם עברו בדרכי שלום לידי מואב. ואולם אין ודאות בהשערה זו, בפרט משום שהאיזור כולו טרם נחקר בכלים ארכיאולוגיים. אם יתברר בעתיד שערים רבות חרבו בתקופה זו, נצטרך להניח שהטרטוריה הפכה 'ישראלית' בעקבות כיבושי עמרי וכיבושה בידי מישע לווה בעקירת האוכלוסייה הישראלית ובהושבת מואבים במקומם. לעומת זאת, אם יתברר שרוב היישובים המשיכו להתקיים ולא נחרבו, נצטרך להניח שהמישור עד צפונה למידבא נשאר בעיקרו 'מואבי', ושלוש הערים הנזכרות שימשו מרכזי שלטון ומינהל בתוך הטרטוריה הכבושה.

לפי התיאור המקראי, מרד מישע לאחר מות אחאב בקרב ברמות גלעד ויורם בן אחאב יצא לדכא את המרד. המהימנות ההיסטורית של הסיפור על מות אחאב בקרב שנויה במחלוקת בין החוקרים. רבים סברו שאחאב מת על משכבו בשלום, כפי שעולה מן הכתוב במלכים א' כב, מ: 'וישכב אחאב עם אבתיו'. חוקרים אלה הניחו, שפרשת מות אחאב בפרק כב

61 מרטין נות שיער שהשלטון הישראלי בתחום שבין חשבון לוואדי אל-ולה היה רופף למדי והערים שסופחו לישראל היו בעלות זיקה פוליטית ותרבותית למואב. רק עטרות ונבו נזכרו כיישובים ישראליים ונגד שניהם נערכה מלחמת חרם, ואילו יתר הערים נשארו מואביות ותמיתן במישע סייעה להצלחתו. ראו: M. Noth, 'Israelitische Stämme zwischen Arnon und Moab', *ZAW*, LX (1944), pp. 42–46. ואולם, השערה זו מבוססת על ההנחה שממלכות מואב וישראל נוסדו בתקופה קדומה מאוד, והזהות הלאומית-התרבותית של המואבים והישראלים נתגבשה עוד לפני כן, הנחות שאינן מקובלות במחקר כיום.

62 M. Liverani, 'The Growth of the Assyrian Empire in the Habur/Middle Euphrates Area: A New Paradigm', *State Archives of Assyria Bulletin*, II (1988), pp. 81–98; idem, *Studies in the Annals of Ashurnasirpal II. 2: Topographical Analysis*, Rome 1992; H. Kühne, 'The Assyrians in the Middle Euphrates and the Habur', *Neo Assyrian Geography*, ed. M. Liverani, Rome 1995, pp. 69–74.

נוספה לספר מלכים רק בשלב מאוחר, בתר-דוטרנומיסטי, ואין לה כל יסוד היסטורי.⁶³ כנגד זה ניסיתי להראות שהסיפור בפרק כב הוא קדם-דוטרנומיסטי, ולא מן הנמנע שהוא משמר זכר לפרשת מותו של אחאב בשדה הקרב.⁶⁴ לרוע המזל לא ניתן לאשש השערה זו, ואף לא להפריכה, בשל העדר מקורות נוספים על כך.

גם אם פרשת מות אחאב לוטה בערפל, הרי מותו, והמוות הבלתי צפוי של בנו אחזיהו זמן קצר לאחר מכן, היו יכולים להיתפס במואב כאות של חולשה וכהזדמנות לפרוק את עול ישראל. יש לזכור שעקב המלחמות עם אשור היה הצבא הישראלי, לפחות בחלקו, רתוק בשנים אלה לתחום ממלכת חמת, במרכז סוריה, ולפיכך לא היה יכול ליטול חלק בדיכוי המרד. נראה לי שיש לאמץ את התיאור המקראי, שהמרד פרץ זמן קצר לאחר מות אחאב, ולקבוע את ראשיתו לזמן שלאחר מותם של אחאב ואחזיהו בנו.

לאחר פרוץ המרד ערך יורם מסע כדי לדכא את המרד. המסע בא כנראה מדרום, אולי מתוך כוונה להפגיע את מואב, ונטלו בו חלק מלכי ישראל ויהודה. דומה שהשליבים הראשונים של המסע הסתיימו בהצלחה, אבל לא עלה בידי יורם להשיג את מטרתו העיקרית, שעבוד מואב וחידוש תשלום המס, והוא נאלץ לסגת ולחזור לארצו. יש לזכור שכתובת מישע נכתבה שנים רבות לאחר המסע. בתקופה זו ישראל נוצחה ושועבדה בידי ארם ומואב הרחיבה את שטחיה בצפון, ועל כן אי הזכרת המסע בכתובת אינה צריכה להפתיע. מבחינת ההשתלשלות הכוללת, זו היתה אפיזודה שלא הביאה להכרעה או לתפנית ביחסי הכוחות, ורק הודות להתעניינותו של סופר יהודאי מאוחר במסעות שערכו מלכי ישראל ויהודה הועלתה הפרשה על הכתב וזכרה הגיע לידינו. פרטים רבים המופיעים בסיפור הנבואי אינם תואמים את המציאות בתקופה שהם מיוחסים אליה ומעידים על התאריך המאוחר שבו נתחבר הסיפור ועל האופי הספרותי-האגדתי של התיאור, שלא חייב דיוק בפרטי המאורעות המסופרים.

התפנית ביחסי מואב עם ישראל חלה בימי שושלת יהוא, לאחר שחזאל גבר על ישראל, שבר את כוחה ושעבד אותה לעולו (מלכים ב' י, לב-לג). לפי תיאור זה, היכה חזאל את ישראל 'מן הירדן מזרח השמש, את כל ארץ הגלעד, הגדי והראובני והמנשי, מערער אשר על נחל ארנן והגלעד והבשן'. מקצת החוקרים סברו שפסוק לג נתחב במועד מאוחר, ואחרים סברו שרק חלק אחד של הפסוק נתחב והיתר נכתב בידי מחבר ספר מלכים.⁶⁵ נראה

63 ראו לדוגמה: מילר (לעיל, הערה 34), עמ' 449-451; וירטווין (לעיל, הערה 31), עמ' 496-498, 502-503; שטיף (לעיל, הערה 30); C. Steuernagel, *Lehrbuch der Einleitung in das Alte Testament mit einem Anhang über die Apokryphen und Pseudepigraphen*, Tübingen 1912, pp. 348-349, 362-363; J. Van Seters, *In Search of History. Historiography in the Ancient World and the Origins of Biblical History*, New Haven-London 1983, pp. 305-306; S.L. McKenzie, *The Trouble with Kings. The Composition of the Book of Kings in the Deuteronomistic History* (Supplement to *Vetus Testamentum*, 42), Leiden 1991, pp. 90-98.

64 נאמן (לעיל, הערה 50), עמ' 162-171.

65 לדיוני חוקרים בפסוק לג, ראו: שנדה (לעיל, הערה 40), עמ' 119-120; מונטגומרי (לעיל, הערה 36), עמ' 412; גריי (לעיל, הערה 41), עמ' 564-565; וירטווין (לעיל, הערה 31), עמ' 343; כוגן ותדמור

לי שהטקסט המקורי כלל את חלקו הראשון של פסוק לג (מ' הירדן מזרח השמש, את כל ארץ הגלעד'), והמשכו נוסף בידי עורך מאוחר בהשפעת מסורת הכיבוש וההתנחלות.⁶⁶ הטקסט המקורי משקף נכונה את כיבושי חזאל בעבר הירדן, שהקיפו את הגלעד עד למישור. ואולם תוספת העריכה שיבשה זאת, וממנה עולה שחזאל כבש את כל עבר הירדן עד לנחל ארנון, ובכלל זה חבלים שלאמיתו של דבר נכבשו בידי מישע בעת מלחמתו בישראל.

הקף כיבושי חזאל בעבר הירדן לפי נוסח המסורה חופף להקף התחום של מיפקד דויד בעבר הירדן (שמואל ב' כד, ה-ו), ושניהם חופפים לתחום נחלות שבטי ישראל בעבר הירדן (ראו לעיל). לפי נוסח המסורה כבש חזאל את כל הטריטוריה שבה החזיק ישראל מאז ימי דויד, וכעת היא אבדה לו. ניתן אפוא לזהות תפיסה עקבית במקרא, שנחל ארנון התווה את גבול מואב, ואילו השטח שמצפון לו הוחזק בידי ישראל. תפיסה זו עומדת בניגוד גמור למערך הגבולות ההיסטורי שנתקיים באיזור בימי הבית הראשון.

מישע ניצל את חולשתה של ישראל בימי יהוא כדי להתפשט צפונה, לכבוש את מרכז השלטון הישראליים ששכנו בתחום מואב ואף לכבוש שטחים נוספים שמצפון להם. מקצת הכיבושים הוכתרו בהצלחה בשל גורם ההפתעה (עטרות ונבו), ולא מן הנמנע שחיל המצב שחנה ביהץ, מרכז השלטון הישראלי במזרח המישור, עזב אותה ומישע נכנס לעיר לאחר שננטשה (ומלך ישראל בנה את יהץ וישב בה בעת שלחם נגדי. וכמוש גרש אותו מפני'; שורה 18 בכתובת מישע).⁶⁷

כיבוש נבו בידי מישע היה מכה קשה לישראל. בעיר עמד מקדש שהיה קשור בוודאי בדמותו של משה ושימש מרכז מינהלי ופולחני חשוב באיזור.⁶⁸ עם חורבן העיר איבדה ישראל את המאחז החשוב ביותר שהיה לה בצפון-מערב המישור, ומישע יכול היה לספח את המקום ולהרחיב את תחום מואב עד לצפון ים המלח ואף מעבר לכך.

בשורות 27-28 כותב מישע: 'אנך בנתי בת במת כי הרס הא. אנך בנתי בצר כי עין [הא]'. נראה לי שבניית שני המקומות נעשתה כצעד משלים לכיבוש של נבו ומידבא. בית במות זהה ככל הנראה לבמות בעל הנזכרת במקרא (במדבר כב, לא; יהושע יג, יז), ובהתאם לרצף

(לעיל, הערה 34), עמ' 117; B. Stade, 'Miscellen', *ZAW*, V (1885), p. 279. לגבי טיב המקור

שאולי ממנו שאב המחבר את פסוק לב, ראו: E. Ben-Zvi, 'Tracing Prophetic Literature in the Book of Kings – The Case of II Kings 15,37', *ZAW*, CII (1990), pp. 100–105

66 כך סבר ווירטוויין בפירושו לספר מלכים (לעיל, הערה 31, עמ' 343).

67 שאלה זו יכולה להיפתר בחפירות החדשות הנערכות לאחרונה בחרבת אל-מודיינה (M. Daviau,

'Moab's Northern Border, Khirbet al-Mudayana on the Wadi ath-Thamd', *Biblical Archaeologist*, LX [1997], pp. 222–228. אם יאושר זיהוי כעיר יהץ הנזכרת בכתובת מישע. הרס בשרפה ושכבת חורבן ילמדו שהעיר נכבשה בכות, ואילו רציפות ביישוב והעדר סימנים לחורבן ילמדו שהאתר ננטש בידי הצבא הישראלי.

68 להשערה שהמקדש שעמד בנבו היה קשור במסורת על מות משה ובמקום היה קבר שעליו הצביעו בתור קברו של משה, ראו: א' רופא, 'ברכת משה, מקדש נבו ושאלת מוצא הלויים', מחקרים במקרא ובמזרח הקדום, ספר ש"א ליונסטאם, בעריכת י' אבישור, ירושלים תשל"ח, עמ' 408–419.

הכתובים בפרשת בלעם מקומה בח'רבת קוויג'יה, מדרום לנבו (ח'רבת אל-מחייט).⁶⁹ דומה אפוא שמישע בנה יישוב ששמו מעיד עליו שהיה אתר פולחני, כדי להחליף את נבו החרבה, הנמצאת בשכנות לו. את בצר אולי יש לזהות בג'לול, מזרחה למידבא.⁷⁰ פעולות הבנייה של מישע לאורך גבולו הצפוני (בית במות, מידבא ובצר) נועדו לייצב את הגבול ולהבטיח אחיזה הדוקה יותר בחבלים שכבש קודם לכן.

בשנותיו המאוחרות ערך מישע מסע לאיזור שמדרום לארנון, לתחום שלא היה מואבי קודם לכן, כבש את חורונים וסיפח אותה לתחומו. לרוע המזל איננו יודעים בוודאות היכן מקומה של העיר ואין ביכולתנו לקבוע את הקף התפשטותו באיזור. אף אין מישע מתאר כל פעולות בנייה בחבל הדרומי של ממלכתו. לפיכך אין ביכולתנו לקבוע מה היה מקומו של חבל זה במסגרת ממלכתו ועד כמה שלט בו באופן יעיל.

מישע יזם שורה של פעולות בנייה במאמץ לשקם את ממלכתו. בראש וראשונה בנה מרכז שלטון חדש בדיבון עירו וכינה אותו בשם קריחו. את המרכז החדש ביצר בחומה פנימית ('חמת העפל') ובחומה חיצונית ('חמת היער'), שאף הוקפה בחפיר ('המכרתת'). הוא בנה בתוכו ארמון ('בת מלך') וחפר מפעל מים לימי מצור ('כלאי האשונח למעין'). בשנותיו האחרונות בנה מישע בקריחו אתר פולחן לאל כמוש ('אעש הבמת זאת לכמש'), ולרגל חנוכתו כתב את כתובתו והציבה לידו.

תופעה זו של בניית בירה חדשה בממלכה שהתרחבה ויצאה לדרך חדשה ידועה לנו מימיהם של אשורנצרפל ב' (859–883) מלך אשור ועמרי מלך ישראל. אשורנצרפל בנה את העיר כלת, שהיתה עזובה שנים רבות, והפך אותה לבירתו. על פרטי הבנייה מספרות הכתובות הרבות שכתב לרגל חנוכתה, ובייחוד כתובת המשתה, שנמצאה בחדר הכסא בארמונו.⁷¹ יורשיו המשיכו לפאר את העיר ולהגדילה וכלח שימשה בירת אשור כמאה שבעים שנה, עד לימיו של סרגון ב' (705–721). עמרי בנה בירה חדשה בשומרון ויורשיו המשיכו לפתחה ולהרחיבה. העיר שימשה בירתה של ממלכת ישראל ואף בירת הפחוות שירשו אותה – האשורית, הבבלית והפרסית. הקמת עיר בירה חדשה בעקבות הצלחות צבאיות והתרחבות הממלכה קשורות לשלל רב שנלקח במלחמה, לצורך במרכזי מינהל ואכסון חדשים בשל התרחבות המערכות המינהליות והכלכליות, ולעלייה במעמדם של השליט ואנשי חצרו בממלכה ובעיני המלכים השכנים. הצלחתו של מישע במלחמותיו ובגיבוש ממלכתו הביאה אותו ליוזם מפעל בנייה רב רושם סמוך לעיר הולדתו, מפעל המחקה במידה רבה את מפעלותיהם של שליטים שעלו לגדולה במרחב הסורי-הארץ ישראלי.

S. Mittmann, 'Die Gebietsbeschreibung des Stammes Reuben in Josua 13,15–23', *ZDPV*, 69 CXI (1995), p. 11

J.A. Dearman, 'The Levitical Cities of Reuben and Moabite Toponymy', *Bulletin of* 70 *the American Schools of Oriental Research*, CCLXXVI (1989), pp. 55–66 (לעיל, הערה 6, עמ' 186).

D.J. Wiseman, 'A New Stela of Aššur-našir-pal II', *Iraq*, XIV (1952), pp. 24–44; A.K. 71 Grayson, *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC I (1114–859 BC) (The Royal Inscriptions of Mesopotamia. Assyrian Periods, 2)*, Toronto 1991, pp. 288–293

אף שהאתר בדיבון (דיבאן) נחפר במשך ארבע עונות, לא עלה בידי החופרים לזהות את שרידי עיר הבירה שבנה מישע. טשינגהאם דן בבעיה זו והציע ששכבת המילוי שנמצאה בחלק הדרומי של האתר, באיזור שבו נתגלתה כתובת מישע, היא השריד היחיד שנחשף ממפעלו של מישע, וכל יתר השרידים הקדומים נכחדו בשל פעולות בנייה מאוחרות שנעשו באיזור זה.⁷²

מלבד הקמתה של הבירה החדשה פעל מישע לשיקום השטחים שכבש ולשילובם במסגרת ממלכתו. הוא שיקם ערים חרבות בגבול הצפוני של ממלכתו (בצר ובית במות), בנה ערים סמוך לדיבון (ערוער) ולמידבא (בעל מעון וקרייתים/קרייתן), אכלס את עטרות בתושבים מחבלים דרומיים בממלכתו (שרון ומחרת), ושיפר את הנתיב שקישר את דיבון לאיזור שמדרום לארנון. ככל הנראה הוא גם ארגן את המינהל בחבלים שכבש ומינה פקידים בערי ממלכתו ('ואני מלכת'י שרים" ע"ל מאת בקרן אשר יספתי על הארץ').

במסגרת הדיון במסרים העולים מן הכתובת עמדתי על המקום הבולט שתופס בה האל כמוש. נראה לי שכמוש היה תחילה אלוהי העיר דיבון, ובעקבות ניצחונות מישע והרחבת ממלכתו הפך לאל המואבי הלאומי. הקמת אתר הפולחן לכמוש בקריחו, הפרבר המלכותי החדש שנבנה ליד דיבון, והדגש בכתובת על מעמדו, משקפים את התעמולה המלכותית שבאה להעלות אותו למעמד של האל המואבי הלאומי. יתר על כן, בשורות 29–31 מזכיר מישע שבנה מקדשים בשלוש ערים (מידבא, דבלתים ובעל-מעון) והעביר חפצי פולחן ובהמות קורבן למקדשים אלה.⁷³ נראה לי שפעולות אלה באו לבסס את מעמדו של כמוש, אלוהי העיר דיבון, בטרטוריות שכבש זה מקרוב. מסיבה זו הצעתי להשלים בשורה 33 '[וישב] בה כמש בימי. 'ישיבת' כמוש בחורונים מעידה שבעיר נבנה מקדש לאל כמוש, והמעשר שנבקע לו (אם אכן השחזור בשורה 33 נכון) בא להעניק אמצעי מחיה למקדש החדש ולכוהניו (השוו: בראשית כח, כב).

לסיכום, ניתן לקבוע שמישע הוא השליט שהקים את ממלכת מואב, כפי שהיא מוכרת לנו מן המקרא וממקורות אפיקרפיים מאוחרים (בעיקר כתובות מלכי אשור). קודם לכן נחלקה מואב לערי ממלכה אחדות, שהתחרו ביניהן על הבכורה, וחולשתן אפשרה לעמרי לכבוש את מואב ולהפוך אותה לממלכה וסלית. מישע הצליח לפרוק את עול ישראל, לכבוש ממנה שטחים בגבולה הצפוני ולשלב את ערי הממלכה המואביות במסגרת של ממלכה מלוכדת ומגובשת, שסרה למרותו של השליט שישב בדיבון. למישע נודע אפוא תפקיד מכריע בהיסטוריה של מואב, וניתן לראות בו את המייסד של ממלכת מואב, שנתקיימה כל ימי הבית הראשון.⁷⁴

72 א"ד טאשינגהאם, 'דיבון', האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל, ב, ירושלים 1992, עמ' 411–414; A.D. Tushingham, 'Dhibān Reconsidered: King Mesha and his Work', 183–192; A.D. Tushingham & P.H. Pedrette, 'Mesha's Citadel Complex (Qarḥoh) at Dhibān', *Studies in the History and Archaeology of Jordan*, V, ed. H. Hadidi, Amman 1995, pp. 151–159.

73 לאיתור מקומן של מידבא, דבלתים ובעל מעון, ראו: דירמן (לעיל, הערה 6), עמ' 174–176, 187.
74 למישע כמייסד ממלכת מואב המאוחדת, ראו לאחרונה: B. Routledge, 'The Politics of Mesha: ראו לאחרונה: 74

ואולם, הגבול הצפוני של מואב לא התייצב בימי מישע, ודומה שהוא עצמו, או אולי יורשו, המשיכו במסעות צפונה והרחיבו את תחום מואב עד לוואדי כפרין. כך עולה מנבואות ישעיה וירמיה, המונות ערים מואביות השוכנות מצפון לשטחים שעל כיבושם מספר מישע בכתובתו. הערים החשובות שנכבשו היו חשבון ויעזר, ולצדן נזכרות גם אלעלה, שבמה ומיפעת (ישעיה טו-טז; ירמיה מח).⁷⁵ יש לשער שמקומות אלה נכבשו בימי יואחז, בנו של יהוא, בשיא תקופת השפל של ממלכת ישראל. למרבה הפליאה נשארו הערים הללו מואביות גם בתקופת הגיאות המחודשת של ישראל, כימי יואש בן יואחז וכימי ירבעם ב'. אין לדעת אם מלכים אלה ניסו לכבוש את הערים שאבדו לישראל אבל נכשלו ונסוגו, או שמא ויתרו על הניסיון לכבשן והשלימו עם היותן ערים מואביות. הגבול הצפוני שבין מואב לישראל נקבע על ואדי כפרין והגבול המערבי נקבע על הירדן, ממול ליריחו. בעקבות הכיבוש האשורי בימי תגלת-פלאסר ג' (733-732 לפני סה"נ) עברו שטחי ישראל שממזרח לירדן לידי אשור ואורגנו במסגרת של פחוה אשורית.⁷⁶ ואולם, גבולה הצפוני של מואב, סמוך לוואדי כפרין, נשאר ללא שינוי, וככל הנראה המשיך להתקיים עד לחורבן ממלכת מואב בראשית המאה הו' לפני סה"נ.

Segmented Identities and State Formation in Iron Age Moab', *Journal of Economic and Social History of the Orient*, XLIII (2000), pp. 221-256

75 בנבואת ירמיה (מט, ג) נזכרת חשבון כעיר עמונית, אבל מיקומה מלמד שבימי בית ראשון השתייכה למואב ולא לעמון. להיסטוריה של חשבון ולחפירות שנערכו באתר, ראו: ל"ט גרטי, 'חשבון', האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל, ב, ירושלים 1992, עמ' 552-556; W. Vyhmeister, 'The History of Heshbon from Literary Sources', *Andrew University Seminar Studies*, VI (1968), pp. 158-177; L.T. Geraty, 'Heshbon', *The Anchor Bible Dictionary*, III, New York 1992, pp. 181-184, ושם ספרות קודמת.

76 N. Na'aman, 'Rezin of Damascus and the Land of Gilead', *ZDPV*, CXI (1995), pp. 105-117